इति क्रमेण षट्त्रिंशद्रागाः सम्यङ्निरूपिताः ।
रागास्त्वनन्ता विज्ञेयास्ते द्रष्टव्या मनीषिभिः ॥ १२६ ॥

रागाङ्गभाषाङ्गोपाङ्गक्रियाङ्गानां लक्षणानि

रागच्छायानुकारित्वाद्रागाङ्गमिति कथ्यते ।
मध्यमादिमुखाः प्रोक्ता रागाङ्गानि त्रयोदश ॥ १२७ ॥

किंचिद्भाषानुसारित्वं भाषाङ्गमिति कथ्यते ।
उपसामीप्यतो वृत्ती रागानां स्यादुपाङ्गता ॥ १२८ ॥

तानानां करणं तत्र क्रियाशब्देन कथ्यते ।
क्रियायां यद्भवेदङ्गं क्रियाङ्गं तदुदाहृतम् ॥ १२९ ॥

भावकथादिक्रियाङ्गानि प्रोक्तानि द्वादशैव तु ।
प्रोक्ताः षण्णवतिर्भाषा विभाषा विंशतिः स्मृताः ॥ १३० ॥

चतस्रोऽन्तरभाषाः स्युः शार्ङ्गदेवस्य सम्मताः ।

अथ वेलाः (पूर्वयामे गातव्या रागाः)

पूर्वयामे तु देशाक्षी भैरवः पलमञ्जरी ॥ १३१ ॥

भूपाली [1] सावरी देवक्रिया गुर्जरसंभवा ।

द्वितीये यामे गातव्या रागाः

वेलावली द्वितीये तु कुरुञ्जी शुभकौशिकी ॥ १३२ ॥

[2] तोडी वराली धन्यासी बङ्गालश्च वसन्तकः ।

तृतीये यामे गातव्या रागाः

ललिताथ तृतीये तु यामे जीमूतरञ्जिनी ॥ १३३ ॥

बौली चान्दोलिका रामक्रिया गुण्डक्रिया अपि ।
मल्हारी देशकर्याख्या [3] भल्लाली च ततः परम् ॥ १३४ ॥

[1] साडुरी–क. [2] तुंडी–क. [3] भल्लाले–क.

यामे तु मालवी छायागौलः कर्नाटगौलिका ।
श्रीरागः पूर्वगौली च सारङ्गो रीतिगौलिका ॥ १३५ ॥
गौलनारायणाख्या च गातव्या गायकोत्तमैः ।

सायंकाले निषिद्धा रागाः

देशाक्षी भैरवी शुद्धा सालगाख्या च भैरवी ॥ १३६ ॥
देवक्री रक्तहंसी च [1] मुहरी रागरञ्जकः ।
एते सूर्यांशतो जाताः सायंकाले तु निन्दिताः ॥ १३७ ॥
प्रगायति प्रभाते यः स नरः सुखमेधते ।

सायंकाले गातव्या रागाः

[2] शुद्धनाला सालगा च नद्या शुद्धवराटिका ॥ १३८ ॥
वराटिका द्राविडी च देशी नागवराटिका ।
छायावराटिका च स्यान्माधुर्यम्बालिका तथा ।
मल्हारिका तथा छाया गौडी कर्नाटिकाह्वया ।
गौडो मालवगौडश्च [3] रामक्रिरुतिरत्तमा ॥ १३९ ॥
छायारामकृती रङ्गछाया सर्ववराटिका ।
कर्नाटाह्वयवङ्कोलसहिताश्चन्द्रमोऽशकाः ॥ १४० ॥
सायमेते प्रगातव्यास्तस्य श्रीरतुला भवेत् ।
अत्रोक्तेतररागाणां न वेलानिर्णयः क्वचित् ॥ १४१ ॥

अवेलारागश्रवणे प्रायश्चित्तम्

अवेलारागमाकर्ण्य तस्य दोषप्रशान्तये ।
ईशानं च हरिं स्मृत्वा मध्यमादिं प्रयोजयेत् ॥ १४२ ॥
देवताविषये गीतं पुण्यगीतं च यद्भवेत् ।
अध्यात्मं चैव यद्गानं तथा तत्पापनाशनम् ॥ १४३ ॥

[1] साडुरी–क. [2] शुद्धनट्टा साल्गा च नट्टा–क. [3] रामक्री ....रुत्तमा–क.

विवाहसमये गानं देवतास्तुतिपूर्वकम् ।
अवेलारागमाकर्ण्य न दोषः परिकीर्तितः ॥ १४४ ॥

आयुर्धर्मो यशो बुद्धिर्धनं धान्यं बलं शुभम् ।
राज्याभिवृद्धिः सन्तानं पूर्णरागे फलं भवेत् ॥ १४५ ॥

संग्रामरूपलावण्यं विरहो गुणकीर्तनम् ।
षाडवेन प्रगातव्यं लक्षणं चरितं तथा ॥ १४६ ॥

व्याधिनाशे शत्रुनाशे भयशोकविनाशने ।
दुःस्थिते चैव सन्तापे मङ्गलाशिषि संयुगे ॥ १४७ ॥

औडुवेन प्रगातव्यं क्षामे च ग्रहमोक्षणे ।

उत्तमोत्तमगायकः

प्रवीणः शब्दविद्यायां तथालङ्कारपद्धतौ ॥ १४८ ॥

तथा शास्त्रेषु कुशलो लोकव्यापारकोविदः ।
गीतशास्त्रेषु निष्णातः स्वरलक्षणलक्ष्यवित् ॥ १४९ ॥

रागरागाङ्गभाषासु क्रियासु च विचक्षणः ।
कर्ता [1] स्वरप्रबन्धानां धातुमातुविचक्षणः ॥ १५० ॥

स्रष्टा च सर्वरीतीनां देशभाषाविशारदः ।
तालमानक्रियादक्षो निर्भयः प्रतिभान्वितः ॥ १५१ ॥

स्वरपाटप्रयोगेषु प्रवीणः पदबन्धने ।
श्रेष्ठो वाग्गेयकारोऽयमुत्तमोत्तम उच्यते ॥ १५२ ॥

उत्तमगायकः

गुणैः कैश्चिद्विहीनोऽपि धातुमातुविचक्षणः ।
उत्तमः स तु विज्ञेयो गीतशास्त्रविशारदैः ॥ १५३ ॥

स्थानभ्रष्टः

श्रुतिहीनस्वरंकुर्वन्नप्राप्तस्थानकत्रयः ।
स्थानभ्रष्टः स विज्ञेयो गायकेष्वतिनिन्दितः ॥ १५४ ॥

[1] सर्वप्रबन्धानां—क.

अस्वरो गायकः

प्रयुङ्क्ते वर्जितं यस्तु स्वरं रागक्रियाविधौ ।
प्रारब्धांशं न शक्नोति पुनः स्थापयितुं धिया ॥ १५५ ॥
स चास्वर इति ज्ञेयो निन्दितो गायकाधमः ।

श्रुतिबाह्यः

न्यूनाधिका श्रुतिर्यस्य षड्जादिषु विभाव्यते ॥ १५६ ॥
स बाह्यो निन्दितो ज्ञेयो गायको रागनाशकः ।

कपिलगायकः

नासाद्वारगतैर्नादैर्यस्तु गायति गायकः ॥ १५७ ॥
कपिलः स तु विज्ञेयः सोऽपि कष्टतमो मतः ।

काकी गायकः

काकस्वरसमो यस्य स्वरः कर्णकठोरकः ॥ १५८ ॥
ध्वनिर्यत्र प्रयोगेषु स काकी निन्दितो भृशम् ।

संदष्टगायकः

संदश्य दशनान् सर्वान् चर्वन्निव पदावलिम् ॥ १५९ ॥
यो गायति स विज्ञेयः संदष्टो गीतनाशकः ।

अव्यवस्थितगायकः

अव्यवस्थितं तु यद्गीतं यः करोत्यव्यवस्थितम् ॥ १६० ॥
अव्यवस्थितनामासौ निन्दितो गायको बुधैः ।

फूत्कारी गायकः

मुहुरुच्छ्वासनिःश्वासफूत्कारपरिगर्जितैः ॥ १६१ ॥
कासैर्निष्ठ्यूतसंयुक्तैः फूत्कारी गायकोऽधमः ।

कम्पकः

ग्रीवायां यस्य भाले च सिरालाभः प्रदृश्यते ॥ १६२ ॥
कोपः फुल्लोऽरुणे नेत्रे गायन्निन्द्यः स कम्पकः ।

वक्री गायकः

अत्यर्थं कन्धरां वक्रां कृत्वा गीतं च गायति ॥ १६३ ॥
समं गातुं न जानाति स वक्री कथ्यतेऽधमः ।

करालो गायकः

व्यादाय वदनं यस्तु करालध्वनिना युतः ॥ १६४ ॥
गीतं गायति विज्ञेयः करालो स निराकृतः ।

निमीलनो गायकः

निमील्य नयनद्वन्द्वमपश्यन्नग्रतः स्थितान् ॥ १६५ ॥
गायन्निन्द्यः परिज्ञेयः निन्दितः स निमीलनः ।

उष्ट्रग्रीवो गायकः

उष्ट्रवत्कन्धरां कृत्वा जानुभ्यामाश्रितो महीम् ॥ १६६ ॥
यो गायति स विज्ञेयः उष्ट्रग्रीवोऽतिनिन्दितः ।

प्रसारी गायकः

प्रसार्य गात्रं हस्तौ च गीतं चाप्यविचक्षणः ॥ १६७ ॥
गायन्मानाधिकं प्रोक्तः प्रसारी स न शस्यते ।

कम्पितः

कम्पमानो ध्वनिर्यस्य सहजो गीतकर्मणि ॥ १६८ ॥
कम्पितः स तु विज्ञेयो निन्दितो ध्वनिकोविदैः ।

शारीरलक्षणम्

अभ्यासेन विना यत्तु रागाणां व्यक्तिकारकम् ॥ १६९ ॥
शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं तत्प्रचक्षते ।
चम्पकेषु यथा गन्धः कान्तिर्मुक्ताफलेष्विव ॥ १७० ॥
यथेक्षुदण्डे माधुर्यं शारीरे श्राव्यता तथा ।
अन्यजन्मकृताभ्यासाद्दानयोगाच्छिवार्चनात् ॥ १७१ ॥
शारीरं प्राप्यते पुम्भिरभ्यासान्नैव लभ्यते ।

पञ्च गायकभेदाः

शिक्षको भावकश्चैव रञ्जको रसिकस्तथा ॥ १७३ ॥
अपरः कुटिकाराख्यः पञ्चधा गायकाः स्मृताः ।

शिक्षकलक्षणम्

कृतं वाग्गेयकारेण श्रुतं गृह्णात्यनुक्तकम् ॥ १७४ ॥
न विस्मरन् सावधानः शिक्षाकारः स कथ्यते ।

भावकलक्षणम्

रसहानौ न संधत्ते निर्भावे भावमानयेत् ॥ १७५ ॥
रागं करोति वैदग्ध्यात् भावकः सोऽभिधीयते ।

रञ्जकलक्षणम्

श्रोतॄणां हृदयं ज्ञात्वा तेषां चित्तानुसारतः ॥ १७६ ॥
गायन्रञ्जयते यस्तु स रञ्जक इति स्मृतः ।

रसिकलक्षणम्

स्निग्धामात्मश्रुतिं [1] कृत्वा भृशमानन्दभाग्भवेत् ॥ १७७ ॥
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गो गाता च रसिकः स्मृतः ।

कुटिकारलक्षणम्

परगीतानुकारं यो ध्वनिचेष्टादिसंयुतम् ॥ १७८ ॥
सम्यक्प्रकुरुते दक्षः कुटिकारः स कथ्यते ।

सकण्ठगायकः

स्वरं वर्णं च तालं च युक्तं यो घटयेत्त्रयम् ॥ १७९ ॥
शोभनध्वनिसंयुक्तः सकण्ठो गायको हि सः ।

---
[1] श्रुत्वा—क.

क्रियापरगायकः

यथाशास्त्रप्रयोगेण मार्गे देशीयमेव च ॥ १८० ॥

यो गायति विना दोषैः कथ्यतेऽसौ क्रियापरः ।

रक्तादिध्वनिभेदाः

वेणुवीणासमैर्नादै रक्तोऽसौ ध्वनिरिष्यते ॥ १८१ ॥

कोकिलस्वनसंकाशो मधुरो ध्वनिरुच्यते ।
उच्चस्थानेऽपि यः श्राव्यः स्निग्धो ध्वनिरसौ मतः ॥ १८२ ॥

अकृशो निबिडो यस्तु खरोऽसौ ध्वनिरिष्यते ।
दूरस्थः श्रूयते यस्तु बृन्दमध्यस्थितोऽपि वा ॥ १८३ ॥

स माधुर्यगुणोपेतः श्रावकोऽसौ ध्वनिर्वरः ।
स्थानत्रयेऽपि यः श्राव्यः शोभनो लक्षणान्वितः ॥ १८४ ॥

ध्वनीनामुत्तमः प्रोक्तो ध्वनिस्थानकशोभनः ।

गाने सप्त महागुणाः

शारीरं च ध्वनिर्मेधा प्रौढिर्गमककौशलम् ॥ १८५ ॥

तालज्ञानमभीतिश्च गातुः सप्त महागुणाः ।
गीतस्याङ्गानि नादादिन्यासान्युक्तानि यानि तु ॥ १८६ ॥

तान्यष्टादशसंख्याकान्याख्यातानि यथाक्रमम् ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले आलापादिकाङ्गगायकलक्षणनिरूपणं नामाष्टमस्तरङ्गः

———

अथ नवमस्तरङ्गः

तालस्य मुख्यत्वम्

अतः परं च क्रियते तालानां सुनिरूपणम् ।
गीतं वाद्यं च नृत्तं च सर्वं ताले प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

न तालेन विना किंचित्तस्मात्तालस्य मुख्यता ।
तकारात्ताण्डवं प्रोक्तं लकाराल्लास्यमुच्यते ॥ २ ॥

तकारः शङ्करः प्रोक्तो लकारः पार्वती स्मृता ।
शिवशक्तिसमायोगात्ताल इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

न तालेन विना गीतं न वाद्यं तालवर्जितम् ।
न नृत्तं तालहीनं स्याद्रञ्जकः स ततो मतः ॥ ४ ॥

तालभेदाः

अतः परं तालभेदा उदीर्यन्ते यथाक्रमम् ।
शिवपञ्चाननोद्भूताः पञ्च तालाः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

सद्योजातमुखे चच्चत्पुटतालः समुद्गतः ।
वामदेवमुखे चाचपुटतालः समुद्गतः ॥ ६ ॥

अघोरे तु मुखे जातः षट्पितापुत्रकस्तथा ।
मुखे तत्पुरुषे जातः सम्पक्वेष्टकसंज्ञकः ॥ ७ ॥

ईशानाख्ये मुखे देवि ताल उद्घट्टसंज्ञिकः ।
तस्मादेते पञ्च तालाः प्रशस्ताः पातकापहाः ॥ ८ ॥

सङ्गीतसमयसारोक्ता एकोत्तरशततालाः

[1]चच्चत्पुटश्चाचपुटः षट्पितापुत्रकस्तथा ।
सम्पक्वेष्टक उद्घट्ट आदितालश्च दर्पणः ॥ ९ ॥

चर्चरी सिंहलीलश्च [2]कन्दर्पः सिंहविक्रमः ।
श्रीरङ्गो रतिलीलश्च [3]रङ्गतालः परिक्रमः ॥ १० ॥

———

[1] अत्र सङ्गीतसमयसारोक्तक्रमं अत्रैव विवरणक्रमं चानुसृत्य पाठभेदः क्रमभेदश्चा-
[2] त्रिभिन्नो वीरविक्रमः-मु. [3] रङ्गतालश्च कन्दुकः-मु.

प्रत्यङ्गो गजलीलश्च [1]त्रिभिन्नो वीरविक्रमः ।
हंसलीलो वर्णभिन्नो राजचूडामणिस्तथा ॥ ११ ॥

रङ्गोद्योतो राजतालः [2]सिंहविक्रीडितस्ततः ।
वनमाली वर्ण[3]तालस्ततो रङ्गप्रदीपकः ॥ १२ ॥

हंसनादः सिंहनादो मल्लिकामोदसंज्ञकः ।
ततः शरभलीलश्च रङ्गाभरण एव च ॥ १३ ॥

ततस्तुरङ्गलीलश्च सिंहनन्दनसंज्ञकः ।
जयश्रीर्विजयानन्दः प्रतितालो द्वितीयकः ॥ १४ ॥

मकरन्दः कीर्तितालो विजयो जयमङ्गलः ।
राजविद्याधरो मठो [4]जयतालः कुडुक्ककः ॥ १५ ॥

[5]ततो निस्सारुकः क्रीडा त्रिभङ्गी [6]कोकिलप्रियः ।
श्रीकीर्तिर्बिन्दुमाली च समतालश्च [7]मण्डलः ॥ १६ ॥

दुरीक्षणो मट्टिका च ढेङ्किका वर्णमट्टिका ।
अभिनन्दो[8]ऽन्तरक्रीडो मल्लतालश्च दीपकः ॥ १७ ॥

अनङ्गतालो विषमो नान्दी [9]मुकुलकन्दुकौ ।
[10]एकतालश्च कङ्कोलश्चतुस्तालश्च दोम्बली ॥ १८ ॥

अभङ्गो राजभेङ्कोलस्तथैव लघुशेखरः ।
प्रतापशेखरश्चान्यो जगझम्पश्चतुर्मुखः ॥ १९ ॥

झम्पश्च प्रतिमठश्च तथा तालस्तृतीयकः ।
तस्मादुपरि विज्ञेयो [11]वसन्तललितौ रतिः ॥ २० ॥

करणाख्ययतिश्चैव षट्तालो वर्धनस्तथा ।
ततो वर्णयतिश्चैव राजनारायणस्तथा ॥ २१ ॥

---

[1] सिंहविक्रीडितस्तथा–मु. [2] कन्दर्पः सिंहविक्रमः–मु. [3] तालः पूर्वे [illegible]
[4] जयश्चैव डुडुक्ककः–मु. [5] ततो निस्सारिणी क्रीडा मल्लतालश्च दीपकः–स. [illegible]
[6] केरलप्रियः–स. समयसारः [7] नन्दनः–मु. [8] रतिक्रीडो–मु. [illegible]
संज्ञकः–मु. [10] सिंहतालश्च–मु. [11] वसन्ततिलको रतिः–मु.

मदनश्चैव विज्ञेयः पार्वतीलोचनस्तथा ।
ततो गारुडितालः स्यात्ततः श्रीनन्दनो जयः ॥ २२ ॥

लीला विलोकितौ चान्यो ललितप्रिय एव च ।
जनकश्चैव लक्ष्मीशो रागवर्धनसंज्ञकः ॥ २३ ॥

उत्सवश्चेति तालानां स्यादेकाभ्यधिकं शतम् ।

चच्चत्पुटादितालक्षणम्

चतुरश्रादितालानामिदानीं कथयाम्यहम् ॥ २४ ॥

प्रस्तारसदृशं लक्ष्म तद्भेदांश्च चतुर्विधान् ।
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतौ ॥ २५ ॥

गुरुर्लघुर्गुरुश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ।
पलगा गलपाश्चैव षट्पितापुत्रके स्मृताः ॥ २६ ॥

मगणः स्यात्प्लुताद्यन्तः संपद्वेष्टकतालके ।
उद्घट्टे मगणस्त्वेकः आदिताले लघुः स्मृतः ॥ २७ ॥

दर्पणः स्याद्द्रुतद्वन्द्वं गुरुश्चैकः प्रकीर्तितः ।
अष्टकृत्वस्तु चर्चर्यां विरामान्तौ द्रुतौ लघुः ॥ २८ ॥

सिंहलीले विधातव्यं लघ्वाद्यन्तं द्रुतत्रयम् ।
द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पे परिकीर्तितः ॥ २९ ॥

सिंहविक्रमताले स्युर्मगणो लपला गपौ ।
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले सगणो लघुपौ मतौ ॥ ३० ॥

रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ।
चत्वारो रङ्गताले स्युर्द्रुता गुरुरतः परम् ॥ ३१ ॥

परिक्रमे लघुद्वन्द्वं यगणस्तदनन्तरम् ।
प्रत्यङ्गसंज्ञके ताले मगणः स्याल्लघुद्वयम् ॥ ३२ ॥

लचतुष्कं विरामान्त्यं गजलीले प्रकीर्तितम् ।
लघुर्गुरुर्लघुश्चैव त्रिभिन्ने परिकीर्तितः ॥ ३३ ॥

वीरविक्रमताले तु लद्रुतौ लगुरू ततः ।
सविरामं लघुद्वन्द्वं ताले स्याद्धंसलीलके ॥ ३४ ॥

वर्णभिन्नाभिधे ताले द्रुतद्वन्द्वं लघुर्गुरुः ।
राजचूडामणौ ताले द्रुतौ नश्च द्रुतौ लगौ ॥ ३५ ॥

रङ्गद्योतनताले तु मगणो लप्लुतावपि* ।
गपौ द्रुतौ लगौ पश्च सिंहविक्रीडिते लपौ ॥ ३६ ॥

[1] द्वौ द्रुतौ लो द्रुतौ च वनमालिनि गस्ततः ।
गुरुर्लघुर्द्रुतौ गश्च वर्णे स्याच्चतुरश्रके ॥ ३७ ॥

लघुद्रुतौ लघू गश्च त्र्यश्रे वर्णे प्रकीर्तितः ।
प्रतितूर्ये विरामान्त्या मिश्राख्ये द्वादश द्रुताः ॥ ३८ ॥

प्लुतो गुरुर्द्रुतद्वन्द्वं गद्वयं लो गुरुस्ततः ।
रङ्गप्रदीपताले स्यात्तगणाद्गप्लुतौ यदि ॥ ३९ ॥

लप्लुतौ द्रुतयुग्मं च हंसनादे निरूपितः ।
यगणो लो गुरुश्चैव सिंहनादे निरूपितः ॥ ४० ॥

ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ।
लघुर्द्रुतचतुष्कं लौ स्यातां शरभलीलके ॥ ४१ ॥

[2] तगणाल्लौ च गौराद्यौ रङ्गाभरणसंज्ञके ।
तपला गो द्रुतौ गौ लौ पलपा गश्च लद्वयम् ॥ ४२ ॥

निःशब्दं लचतुष्कं च ताले स्यात्सिंहनन्दने ।
तुरङ्गलीलताले स्याद्द्रुतद्वन्द्वं [3] लघुस्ततः ॥ ४३ ॥

भगणाल्लो गुरुश्चैव जयश्रीः परिकीर्तिता ।
भवेयुर्विजयानन्दे लद्वयाद्गुरवस्त्रयः ॥ ४४ ॥

लौ द्रुतौ प्रतितालस्य द्रुतौ लश्च द्वितीयके ।
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुत्रयमतो गुरुः ॥ ४५ ॥

---

[1] वेदद्रुताः—क. [2] तगणा लौ च गौ कार्यौ रङ्ग—क. [3] लघू [illegible]

* राजताले गपौ दौ च गलौ प्लुतः—सं. र.

[1] लपौ पगौ लपौ चैव कीर्तिताले प्रकीर्तिताः ।
प्लुतो गश्च प्लुतो गश्च ताले विजयसंज्ञके ॥ ४६ ॥

सगणद्वितयं यत्र स तालो जयमङ्गलः ।
लघुर्वेको द्रुतौ ताले राजविद्याधराभिधे ॥ ४७ ॥

सकारान्मट्ठताले स्यात्कल्पितं लचतुष्टयम् ।
भकारतो गुरुद्वन्द्वं निश्शब्दमथवा भवेत् ॥ ४८ ॥

अथवा नगणो गश्च लघू चेति प्रकीर्तितः ।
जगणो लो द्रुतौ पश्च जयताले प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

द्रुतद्वयं लघुद्वन्द्वं भवेत्ताले कुडुक्कके ।
लघुद्वन्द्वं विरामान्त्यं ताले निस्सारुके भवेत् ।
द्रुतद्वन्द्वं विरामान्त्यं क्रीडाताले प्रकीर्तितम् ॥ ५० ॥

चण्डनिस्सारुकः कैश्चिदयमेवाभिधीयते ।
सकाराद्गुरुणैकेन त्रिभङ्गिरभिधीयते ॥ ५१ ॥

कोकिलप्रियताले स्युः क्रमाद्गुरुलघुप्लुताः ।
श्रीकीर्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥ ५२ ॥

चत्वारो बिन्दवो गुर्वोर्मध्ये स्युर्बिन्दुमालिनि ।
समताले लघुद्वन्द्वं विरामान्तं द्रुतद्वयम् ॥ ५३ ॥

[2] लौ द्रुतश्च प्लुतश्चान्त्यस्ताले स्यान्मण्डलाभिधे ।
केचिद्द्विवक्रयोर्मध्ये बिन्दुयुग्मं प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

दुरीक्षणे लघुद्वन्द्वाद्गुरुरेकः प्रकीर्तितः ।
मठिकायां विधातव्या गुरुबिन्दुप्लुताः क्रमात् ॥ ५५ ॥

विरामं व्योमयुग्मं च लद्वयं चेति केचन ।
ढेङ्किका रगणेन स्यात्केषांचिच्चैव योजना ॥ ५६ ॥

लो बिन्दू लश्च बिन्दू च विज्ञेया वर्णमठिका ।
लद्वयं बिन्दुयुग्मं च गुरुश्चैवाभिनन्दने ॥ ५७ ॥

---

[1] लपौ पगौ तपौ चैव—क. [2] लो द्रुतौ च प्लुतश्चान्ते ताले स्यान्नन्दनाभिधे ।

विधातव्यान्तरक्रीडे विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
मल्लताले च लघवो विरामान्त्यं द्रुतद्वयम् ॥ ५८ ॥

द्रुतद्वयं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं च दीपके ।
लघुप्लुतौ सकारश्च स्यादनङ्गाभिधे पुनः ॥ ५९ ॥

वेदद्रुता विरामान्ता द्विवारं विषमे मताः ।
नान्दीताले समुद्दिष्टा लघुबिन्दू लघू गुरू ॥ ६० ॥

मुकुलाख्ये तथा ताले लघुर्बिन्दू लघुर्गुरुः ।
अन्यैर्लघ्वादिगुर्वन्तं मध्ये बिन्दुचतुष्टयम् ॥ ६१ ॥

लघुद्वन्द्वात्सकारेण कन्दुकः परिकीर्तितः ।
एकेनैव द्रुतेन स्यादेकतालश्च संज्ञया ॥ ६२ ॥

चतुर्विधान्यकङ्कालः पूर्वखण्डः समोऽसमः ।
पूर्णो लघुचतुष्केन गुरुणा लघुना क्रमात् ॥

द्रुतद्वन्द्वं लघुः खण्डे गुरुद्वन्द्वं लघुः समे ।
एको लघुर्गुरुद्वन्द्वं कङ्कोले विषमे भवेत् ॥

चतुस्ताले गुरुः पूर्वं ततो बिन्दुत्रयं भवेत् ॥

विरामान्त्यं लघुर्बिन्दुर्डोम्बल्याख्ये प्रकीर्तितः ।
लघुमेकं वदन्त्यन्ये ताले बद्धपणाभिधे ॥ ६३ ॥

अभङ्गताले कर्तव्यो लघोरग्रे त्रिमात्रकः ।
रगणाद्बिन्दुयुग्मेन राजभेङ्कोल इष्यते ॥ ६४ ॥

एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखरः ।
प्रतापशेखरः स्याद्गाद्विरामान्तं द्रुतत्रयम् ॥ ६५ ॥

(जगझम्पे गुरुस्त्वेको विरामान्त्यं द्रुतत्रयम् ।)

चतुर्मुखाभिधे ताले भगणानन्तरं प्लुतः ।
गुरुर्लघुः प्लुतः कैश्चिदयमेव प्रकीर्तितः ॥ ६६ ॥

व्योमद्वयं विरामान्तं लश्च झम्पाभिधे भवेत् ।
सगणो भगणो वापि प्रतिमट्ठे बुधैः स्मृतः ॥ ६७ ॥

तालज्ञैरयमेवान्यैः सोलकः परिकीर्तितः ।
तृतीयताले बिन्दोः स्यात्सविरामं द्रुतद्वयम् ॥ ६८ ॥

वसन्तताले कर्तव्यो नगणो मगणस्तथा ।
ताले ललितसंज्ञे स्याद्द्रुतद्वन्द्वं गुरुर्लघुः ॥ ६९ ॥

रतिताले लघुः कार्यस्ततश्चैको गुरुः स्मृतः ।
ताले करणयत्याख्ये ज्ञेयं बिन्दुचतुष्टयम् ॥ ७० ॥

षट्तालसंज्ञके ताले बिन्दुषट्कं निरन्तरम् ।
वर्धने बिन्दुयुगलं ततः कार्यौ लघुप्लुतौ ॥ ७१ ॥

वर्णयत्यभिधे ताले लघुद्वन्द्वं प्लुतद्वयम् ।
राजनारायणे बिन्दुद्वितयं जगणो गुरुः ॥ ७२ ॥

द्रुतद्वयं प्लुतश्चैको मदने परिकीर्तितः ।
पार्वतीलोचने प्रोक्तौ लौ द्रुतौ तनभाः क्रमात् ॥ ७३ ॥

*गत्रयं लघुबिन्दू च गुरुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम् ।
गारुडी कथ्यते प्राज्ञैर्विरामान्त्यश्चतुर्द्रुतः ॥ ७४ ॥

श्रीनन्दनस्य तालस्य भगणात्प्लुत इष्यते ।
जये स्याज्जगणो लश्च बिन्दुयुग्मं प्लुतस्ततः ॥ ७५ ॥

बिन्दुर्लघुः प्लुतश्चैव लीलाताले प्रकीर्तितः ।
विलोकिते लघुर्वक्रः शून्ययुग्मं प्लुतस्ततः ॥ ७६ ॥

ललितप्रियताले स्यात्सगणानन्तरं लघुः ।
जनकाभिधताले स्यात्त्रयसेभ्यः परं गुरुः ॥ ७७ ॥

बिन्दुद्वयं विरामान्तं लक्ष्मीशे लप्लुतौ ततः ।
लघुद्वयं विरामान्तं लप्लुतौ रागवर्धने ॥ ७८ ॥

उत्सवः कथितः प्राज्ञैर्लघोरूर्ध्वं द्रुतो लघुः ।

अस्मिन् शास्त्रेऽप्रसिद्धानामितरेषां रागाणां प्रत्ययार्थमुपायाः

अन्येऽपि सन्ति भूयांसः तालास्ते लक्ष्यवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

---

* [illegible]-क.

प्रसिद्धिविधुरत्वेन शास्त्रेऽस्मिन्न प्रदर्शिताः ।
तद्भेदप्रत्ययार्थं तु लघूपाया भवन्त्यमी ॥ ८० ॥

प्रस्तारसङ्ख्ये नष्टं चोद्दिष्टं पातालकस्ततः ।
द्रुतमेरुर्लघोर्मेरुर्गुरुमेरुः प्लुतस्य च ॥ ८१ ॥

मेरुः संयोगमेरुश्च खण्डप्रस्तारकस्ततः ।
प्राचां चतुर्णां मेरूणां नष्टोद्दिष्टे पृथक्पृथक् ॥ ८२ ॥

एकोनविंशतिरिति प्रत्ययास्तान् ब्रुवेऽधुना ।

प्रस्तारः

न्यस्याल्पमाद्यान्महतोऽधस्ताच्छेषं यथोपरि ॥ ८३ ॥

प्रागूने वामसंस्थांस्तु संभवे महतो लिखेत् ।
अल्पानसंभवे तालपूर्त्यै भूयोऽप्ययं विधिः ॥ ८४ ॥

सर्वद्रुतावधिः कार्यः प्रस्तारोऽयं लघौ गुरौ ।
[1] प्लुतौ व्यस्ते समस्ते च न तु व्यस्ते द्रुतेऽस्ति सः ॥ ८५ ॥

सङ्ख्या

एकद्व्यङ्कौ क्रमान्न्यस्य युञ्जीतान्त्यं पुरातनैः ।
द्वितीयतुर्यषष्ठाङ्कैरभावे तुर्यषष्ठयोः ॥ ८६ ॥

तृतीयपञ्चमाङ्काभ्यां क्रमात्तं योगमग्रतः ।
लिखेद्दक्षिणसंस्थैवमङ्कश्रेणी विधीयते ॥ ८७ ॥

सा चाङ्कैरिष्टतालस्थद्रुतसङ्ख्यैः समाप्यते ।
द्रुतो लघुः सार्धमात्रो गुरुः सार्धद्विमात्रिकः ॥ ८८ ॥

प्लुतः सार्धत्रिमात्रश्चेत्येकैकद्रुतवर्धितैः ।

तालभेदाः क्रमादङ्कैः सङ्ख्यायन्ते स्थितैरिह ।
यदङ्कयोगादन्त्योऽङ्को लब्धस्तैरन्ततः क्रमात् ॥ ८९ ॥

भेदा द्रुतान्ता लघ्वन्ता गुर्वन्ताश्च प्लुतान्तकाः ।
सङ्ख्यायन्त इति प्रोक्ताः सङ्ख्या निश्शङ्कसूरिणा ॥ ९० ॥

---

[1] प्लुते—क.

१	२	३	६	१०	१९	३३

नष्टम्

अत्रैतावतिथो भेदः किं रूप इति पृच्छति ।
यत्र तन्नष्टमाख्यातं तस्योत्तरमिहोच्यते ।
भेदानां यावतां मध्ये नष्टप्रश्नः कृतो भवेत् ॥ ९१ ॥

तावत्सङ्ख्याङ्कपर्यन्तां लिखेत्सङ्ख्याङ्कसन्ततिम् ।
अन्त्याङ्के तत्र नष्टाङ्कं पातयेदथ शेषतः ॥ ९२ ॥

पातयेत्पूर्वपूर्वाङ्कं तत्र त्वपतितादद्रुतः ।
पूर्वश्चेत्पतितो न स्याल्लघुस्तु पतिताद्भवेत् ॥ ९३ ॥

उत्तरेणाकृतार्थेन सहितात्तदसंभवे ।
अकृतार्थेन पूर्वेण सान्तरे पतिते पृथक् ॥ ९४ ॥

लघुर्निरन्तरे त्वस्मिन् लघुरेव गुरुर्भवेत् ।
गुरुहेतौ तृतीये तु पतिते च प्लुतिर्भवेत् ॥ ९५ ॥

अङ्काभावे द्रुता ग्राह्यास्तालपूरणहेतवः ।
इति नष्टस्य विज्ञेयमुत्तरं रूपनिर्णयात् ॥ ९६ ॥

उद्दिष्टम्

[1] नष्टेऽत्र कथितो भेदः कतमः प्रश्न ईदृशः ।
उद्दिष्टे तत्र सङ्ख्याङ्कसन्ततिं नष्टवल्लिखेत् ॥ ९७ ॥

यैरङ्कैः पतितैर्नष्टे लभ्यन्ते ये प्लुतादयः ।
तानेवाङ्कान् लभन्ते ते भेदमुद्दिष्टमाश्रिताः ॥ ९८ ॥

[2] यद्वा प्लुतं भवेदङ्कं मध्येऽङ्कात्प्राप्तसप्तमे ।
तदभावे तु षष्ठाङ्के पातितेऽन्त्याङ्कमध्यतः ॥ ९९ ॥

---

[1] ...नोऽत्र कतिधा भेदः प्रश्न ईदृशः—सं. र. [2] यद्वा षट्प्लुतहेत्वङ्कमध्येऽ-...सप्तमे—सं. र.

यः शेषः स प्लुताल्लभ्यो लब्धहीनान्त्यशेषतः ।
ज्ञानं पूरणसङ्ख्याया उद्दिष्टोत्तरमिष्यते ॥ १०० ॥

पातालक्षणम्

आदौ रूपमथैकैक[1]मङ्कं सङ्ख्याङ्कसङ्ख्यकम् ।
क्रमादधोऽधो विन्यस्येदन्त्यादींश्चतुरस्तथा ॥ १०१ ॥
स्वपङ्क्तिस्थान्लिखेदङ्का[2]दन्त्यसङ्ख्याङ्कवद्द्रुतम् ।
किंतु प्रतिनिधिर्नात्र विद्यते तुर्यषष्ठयोः ॥ १०२ ॥
इष्टताल्द्रुत[3]सितां वीथिकां विलिखेदपि ।
क्रमादन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठैर्यत्र द्रुतादयः ॥ १०३ ॥
[4]निर्णीयन्ते सर्वतोऽत्र पातालः सोऽभिधीयते ।

१	२	३	६	१०	१९	३२	६०	१०६
१	२	५	१०	२२	४४	९१	१८०	३५८

द्रुतमेरुलक्षणम्

पङ्क्तिं कृत्वेष्टतालस्थद्रुतसम्मितकोष्ठिकाम् ॥ १०४ ॥
तिरश्चीं तत्परामूनां कोष्ठेनाथ ततः पराम् ।
द्विद्विकोष्ठोनि[5]तास्त्वन्याः पूर्वतोऽथाङ्कयोजना ॥ १०५ ॥
द्वौ द्वौ तासामाद्यकोष्ठौ स्यातामेकाङ्कसंयुतौ ।
अधस्तन्यास्तृतीयादौ विषमे कोष्ठके लिखेत् ॥ १०६ ॥
अन्त्याद्यङ्कचतुष्कस्य योगः सङ्ख्याङ्कसङ्घवत् ।
समे त्वन्त्यं विनैतेषां योगं न्यस्याथ पङ्क्तिषु ॥ १०७ ॥
[6]परामशेषकोष्ठेषु चतुर्योगोऽयमिष्यते ।
नास्ति प्रतिनिधिस्त्वासामङ्कयोस्तुर्यषष्ठयोः ॥ १०८ ॥

[1] मङ्कसङ्ख्याङ्कसन्तते:-स. र. [2] दग्रसंख्याङ्कवद्युतान्-स. र. [3] [illegible] लिखितेष्वपि-स. र. [4] मीयन्ते सर्वभेदस्थाः-स. र. [5] निताः स्वस्वपूर्व-[illegible] [6] परास्तु शेष-सं. र.

तासां स्वभावतो यास्तु निष्पन्ना ऊर्ध्वपङ्क्तयः ।
तन्मध्ये तु समा कोष्ठेऽन्त्यस्थानेऽन्त्यादधस्तनः ॥ १०९ ॥
अङ्कः कार्योऽथ तैरङ्कैर्भेदसङ्ख्याभिधीयते ।
विषमायामूर्ध्वपङ्क्तौ स्थितैरङ्कैरधः क्रमात् ॥ ११० ॥
एकद्रुताद्या विषमत्र्यादिसङ्ख्यास्तु तद्गताः ।
सर्वद्रुतान्ता मीयन्ते समपङ्क्तिस्थितैः पुनः ॥ १११ ॥
द्रुतहीनादयो द्व्यादिसमसङ्ख्यास्तु तद्गताः ।
सर्वद्रुतान्ता जायन्ते द्रुतमेरुरयं मतः ॥ ११२ ॥
ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थसर्वाङ्कयोगात्सङ्ख्यापि गम्यते ।

द्रुतमेरुकोष्ठम्

							१	१
					१	१	७	८
			१	१	५	६	२०	२७
	१	१	३	४	९	१४	२५	४४
१	१	२	२	५	४	१२	७	२६
१	२	३	४	५	६	७	८	९

लघुमेरुलक्षणम्

[7]लघुमेरौ कोष्ठपङ्क्तेः प्राग्वदाद्यावलौ लिखेत् ॥ ११३ ॥

[7] द्रुतकोष्ठान्तर्गतार्धचतुष्टयस्थाने सङ्गीतरत्नाकरे :—
[illegible]मेरौ कोष्ठपङ्क्तीः प्राग्वन्यस्येत्तदादिमाः ।
[illegible]कोष्ठ एकाङ्कयुक्कोऽधःपङ्क्तिषु तु ॥
[illegible]कोष्ठेष्वन्त्यतुर्यषष्ठयोगं निवेशयेत् ।
[illegible] शेषकोष्ठेषूपान्त्याधस्तनसंयुतम् ॥
[illegible]योगमेवमादध्यादत्र च द्रुतमेरुवत् ।
[illegible] प्रतिनिधिः (वे:) कोष्ठाङ्कैरूर्ध्वपङ्क्तिगैः ॥
[illegible]हीनादुपक्रम्यैकाद्येकोत्तरवृद्धलाः ॥—इति पाठो पवर्तते,

योगमन्त्यस्य तुर्यस्य षष्ठाङ्कस्य तदूर्ध्वतः ।
अधोगोपान्त्ययुक्तस्य तैरङ्कैरूर्ध्वपङ्क्तिगैः ॥ ११४ ॥

लघुहीनादुपक्रम्य चैकद्व्यादिलसंयुताः ।)
सर्वलान्ताः क्रमात् ज्ञेयाः सङ्ख्यासर्वाङ्कलन्ततेः ॥ ११५ ॥

लघुमेरुकोष्ठम्

									१
							१	५	१५
					१	४	१०	२०	२१
			१	३	६	१०	१८	३३	६१
	१	२	३	४	७	१२	२९	३४	५५
१	१	१	२	३	५	७	१०	१४	२१
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

गुरुमेरुलक्षणम्

गुरुमेरावधःपङ्क्तिः परा कोष्ठत्रयोनिता ।
तच्चतुःकोष्ठहीनाः स्युः स्वस्वपूर्वावलेः पराः ॥ ११६ ॥

एकाङ्कवन्त अद्याद्यकोष्ठाः प्रथमपङ्क्तिगाः ।
द्वितीयो द्व्यङ्कवानन्त्योपान्त्यषष्ठाङ्कयोगिनः ॥ ११७ ॥

शेषकोष्ठाः परास्तांस्तु द्वितीयादिषु लिख्यते ।
[1]अन्त्याद्द्वितीयषष्ठाङ्का अधस्तुर्याङ्कसंयुतः ॥ ११८ ॥

लघुस्थाने गुरुर्ज्ञेयः शेषं तु लघुमेरुवत् ।

[1] योगोऽन्त्योपान्त्यषष्ठानां—स. र.

गुरुमेरुकोष्ठम्

						।	८	३	१
			१	२	५	१०	२०	३८	७२
१	२	३	५	८	१४	२३	३९	६५	१०९
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

प्लुतमेरुलक्षणम्

प्लुतमेरावधः पङ्क्तिः पञ्चकोष्ठोनिता परा ॥ ११९ ॥

तत्पराः स्वस्वपूर्वातः षट्षट्कोष्ठोनिता मताः ।
अधः पङ्क्तौ तु षष्ठाङ्कस्थाने तुर्यं नियोजयेत् ॥ १२० ॥

त्रियोगोऽयमधः षष्ठयुक्तः स्यात्परपङ्क्तिषु ।
प्लुतो ज्ञेयो गुरुस्थाने शेषं तु गुरुमेरुवत् ॥ १२१ ॥

प्लुतमेरुकोष्ठम्

					१	२	५	१०	२२	४४
१	२	३	६	१०	१८	३१	५५	९६	१६८	२९६

संयोगमेरुः

संयोगमेरोरूर्ध्वाः स्युश्चतस्रः कोष्ठपङ्क्तयः ।
...तालप्लुतमितैः कोष्ठैर्युक्तास्ततः परे ॥ १२२ ॥

द्वे पङ्क्ती स्वस्वपूर्वातो द्विद्विकोष्ठोनिते ततः ।
पङ्क्ती चैकैककोष्ठोने ततस्तिस्रश्च पङ्क्तयः ॥ १२३ ॥

एककोष्ठोनिताः पश्चाद्द्विद्विकोष्ठोनिते परे ।
पङ्क्ती द्वे स्वस्वपूर्वाभ्यां तथैकैकोनिते परे ॥ १२४ ॥

...तरत्नाकरे एतत्पङ्क्तिस्थाने—'द्वे षष्ठ्या एककोष्ठोने ततस्तिस्रोऽष्टमावलेः'

[2] पङ्क्तिभ्यां स्वस्व—स. र.

आद्यासु चतसृष्वासां क्रमेण सकलद्रुताः ।
समस्तलघवः सर्वगुरवः सकलप्लुताः ॥ १२५ ॥

एकाङ्कयुक्तनिश्शेषकोष्ठाद्या स्यात्परा पुनः ।
संयुक्तैर्विषमैः कोष्ठैः समैस्त्वेकाङ्कसंयुतैः ॥ १२६ ॥

कर्तव्या गुरुपङ्क्तेस्तु त्रयः कोष्ठा नभोऽन्विताः ।
तुर्यमेकाङ्कयुक्त्वैवं चतुष्कोष्ठाः परा अपि ॥ १२७ ॥

प्लुतपङ्क्तौ सशून्याः स्युः पञ्च षष्ठस्तु रूपवान् ।
षट्कोष्ठास्तद्वदन्याः स्युः षट्सु पङ्क्तिष्वनन्तरम् ॥ १२८ ॥

संयोगजाः क्रमाद्भेदा दलघू दगुरू दपौ ।
लगौ लपौ गपौ चेति तदङ्कप्रक्रिया त्वियम् ॥ १२९ ॥

अत्रोपदिष्टादारभ्य स्यादधोधोऽङ्कलेखनम् ।
[1]अन्त्यपूर्वद्वितीयाङ्कतुर्यषष्ठास्तथा क्रमात् ॥ १३० ॥

[2]योगा दलगपेषु स्युस्तेषु [3]यद्योगजा भिदाः ।
पङ्क्तौ तदङ्कयोगाङ्कं तत्कोष्ठे संभवाल्लिखेत् ॥ १३१ ॥

लेख्यपङ्क्त्युपरिश्रेणी या तिरश्ची तदाश्रिता ।
अङ्का दलगपानां स्युराद्यपङ्क्तिचतुष्टये ॥ १३२ ॥

तेषु प्रस्तुतभेदस्थद्रुतादिव्यक्तिसंश्रितान् ।
अङ्कान् गृह्णीत तेऽप्यन्त्यद्वितीयाद्या द्रुतादिषु ॥ १३३ ॥

प्रस्तुतेषु विपर्यस्ताः स्युरङ्कासम्भवे तु खम् ।
त्रियोगजाश्च ये भेदाश्चतुर्योगभवाश्च ये ॥ १३४ ॥

तत्पङ्क्तीनामपि ज्ञेयमेवमेवाङ्कपूरणम् ।
किन्तु त्रियोगजे भेदे ये त्रयः सुर्द्वियोगजाः ॥ १३५ ॥

तेषां सन्निहिताङ्कानां प्रागुक्तोऽङ्कविपर्ययः ।
चतुर्योगे तु चत्वारो ये स्युर्भेदास्त्रियोगजाः ॥ १३६ ॥

तदङ्केष्वेव पूर्वोक्तं स्याद्विपर्यययोजनम् ।
ये चत्वारस्त्रियोगोत्थाश्चतुर्योगोत्थपञ्चमाः ॥ १३७ ॥

---

[1] अन्त्यं पूर्वे द्वितीयाङ्क–क. [2] योज्या–स. र. [3] तद्योगजा–स.

भेदास्ते पङ्क्तिषु ज्ञेयाः क्रमादन्यासु पङ्क्तिषु ।
दलगा दलपाश्चैव दगपा लगपाः क्रमात् ॥ १३८ ॥
त्रियोगजाश्चतुर्योगोद्भवा दलगपा इति ।
एष संयोगमेरुः स्यादतो ज्ञेयमथोच्यते ॥ १३९ ॥
तिर्यक्पङ्क्तिस्थकोष्ठाङ्कैस्तैस्तैः सर्वद्रुतादयः ।
ऊर्ध्वपङ्क्तिगता मेयास्तदभावस्तु शून्यतः ॥ १४० ॥

[illegible]	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	द्रु
[illegible]	१	०	१	०	१	०	१	०	१	०	१	०	ल
[illegible]	०	०	१	०	०	०	१	०	०	०	१	०	गु
[illegible]	०	०	०	०	१	०	०	०	०	०	१	०	प्लु
[illegible]	२३१	१४३	८७	५४	३२	२०	११	७	३	२	द्रु. ल.		
[illegible]	२४	१८	१२	९	५	४	३	२	द्रु. गु.				
[illegible]	७	६	५	४	३	२	०	द्रु. प्लु.					
[illegible]	११	०	७	०	३	०	२	ल. गु.					
[illegible]	४	०	३	०	२	०	द्रु. गु.						
[illegible]	०	०	२	०	०	०	प्लु. गु.						
[illegible]	२५१	१३४	६०	३२	१२	६	द्रु. ल. गु.						
[illegible]	६०	२२	२	६	द्रु. ल. प्लु.								
[illegible]	१२	६	द्रु. गु. प्लु.										
[illegible]	६	गु. प्लु.											
[illegible]	द्रु. ल. गु. प्लु.												

एवं तालप्रभेदानां ज्ञानोपायः प्रदर्शितः ।
वाद्यानां मर्दलादीनां नृत्तविद्योपयोगिनाम् ॥ १४१ ॥

स्वरूपं वर्ण्यते सम्यगिदानीं शास्त्रसम्मतम् ।

मर्दलादिवाद्यलक्षणम्

(ब्राह्मणादिभेदेन वृक्षभेदाः)

चन्दनं तु द्विजातीनां क्षत्रिये रक्तचन्दनम् ॥ १४२ ॥

खदिरो वैश्यजातीनामितरेषां तथेतरे ।

अनुपयुक्ता वृक्षाः

नीरसोषरभूजाता जीर्णा वातहतोत्तराः ॥ १४३ ॥

निर्भिन्नाः परितो गर्भे मर्दलेष्वसुखा द्रुमाः ।

मर्दले वर्ज्यं चर्म

मेदोऽन्वितं जराक्रान्तं छिन्नं काकमुखाहतम् ॥ १४४ ॥

अग्निधूमहतं जीर्णं वर्ज्यं चर्म च मर्दले ।

मृदङ्गनिर्माणम्

निर्दोषभूजकाष्ठेन मृदङ्गः क्रियते वरः ॥ १४५ ॥

अङ्गुलैरेकविंशत्या कृतायोऽमान्तरा पृथुः ।
चतुर्दशाङ्गुलं वामं वक्त्रमस्य प्रकल्पयेत् ॥ १४६ ॥

त्रयोदशाङ्गुलं चान्यत्पिण्डं त्वर्धाङ्गुलं भवेत् ।
एकाङ्गुलाधिके कुर्याद्वक्त्रयोश्चर्मणी घने ॥ १४७ ॥

चत्वारिंशच्च रन्ध्राणि तयोः प्रान्ते पृथक् पृथक् ।
व्यवधानं भवेदेषामन्तराङ्गुलमङ्गुलम् ॥ १४८ ॥

[1]सव्येऽनुक्रमयोगेन रन्ध्रकेषु क्षिपेत् क्रमात् ।
नीविकां कर्कशमयीं तेषु रन्ध्रेषु निक्षिपेत् ॥ १४९ ॥

---

[1] सव्येन वामयोगेन—क.

मृदङ्गमध्ये बध्नीयात्त्रिभिः [1]सेवनकैस्तथा ।
कुर्याद्गोमूत्रिकाबन्धक्रमबन्धद्वयेन च ॥ १५० ॥

कुण्डलीद्वितयं प्रान्ते कक्ष्याबन्धाय कल्पते ।
कक्ष्यां निवेश्य तत्रैव सव्ये द्विगुणितां नयेत् ॥ १५१ ॥

साङ्कुलद्वितयं प्रान्ते बन्धनं स्यान्निरन्तरम् ।
भक्तेन भूतिमिश्रेण मृदितेन पुनः पुनः ॥ १५२ ॥

चिक्कणेन मुखे वामे बोहणं च परिक्षिपेत् ।
पिण्डिकां पूरिकाकारसम्मिताकृतिधारिणीम् ॥ १५३ ॥

किञ्चिन्मात्रेण भक्तेन वक्त्रं दक्षं प्रलेपयेत् ।
अनेनैव भवेन्नादो मृदङ्गस्य मनोहरः ॥ १५४ ॥

मुखयोर्बोहणं दत्वा वादयित्वाऽऽननद्वयम् ।
गिडदामिति वामं तु गडदामिति दक्षिणम् ॥ १५५ ॥

मर्दलोत्पन्नवर्णानां मूलकारणम्

अन्धकासुरनामानं संहृत्य च महासुरम् ।
आनन्दताण्डवपरे बहुधैव महेश्वरे ॥ १५६ ॥

सूचिते भ्रमणीवेगे भूमौ पतति कुण्डले ।
तद्दित्तोटण्णीति वर्णपञ्चकं समभूत्तदा ॥ १५७ ॥

तेनाक्षरेण पूर्वेण बहुशब्दा भवन्ति हि ।
प्रबन्धस्[2]उकाख्येन द्विधा भेदेन वर्णिताः ॥ १५८ ॥

प्रबन्धे बहुभेदोऽस्ति भुवि चैकोत्तरं शतम् ।
पाटाक्षरान् प्रवक्ष्यामि वर्णानेकोनविंशतिम् ॥ १५९ ॥

सप्त शुद्धाक्षराणि

तत्र वर्णेषु शुद्धेषु सप्त वर्णा भवन्ति हि ।
तद्दित्तोटण्णङ्खेधेति शुद्धाक्षरमुदाहृतम् ॥ १६० ॥

---

[1] सेवनकैस्तथा—क. [2] इत्थमेव मातृकायां पाठो विद्यते । सूलकेति मुद्रितेऽस्ति । [illegible] कश्चित् प्रबन्धेन सह पठितोऽस्ति । सूडक इति तु स्यात्.

पञ्चवर्णा मृदङ्गस्य द्वौ वर्णौ पटहस्य तु ।
एतानि सप्त वर्णानि विज्ञेयानीह कोविदैः ॥ १६१ ॥

षोडश पाटाक्षराणि

सर्वे पाटाक्षरा ज्ञेया वर्णाष्षोडश कादयः ।
अधिकान् भजमान्वर्णान् वर्णयन्त्यपरे तथा ॥ १६२ ॥

ङवर्जितं कवर्गं च टवर्गं च तवर्गकम् ।
रहौ षोडशवर्णास्तु पाटाक्षरमुदाहृतम् ॥ १६३ ॥

सप्त द्वीपाः समुद्राश्च ऋषयः सप्त च स्वराः ।
सप्त वीराश्च विज्ञेयाः सप्तशुद्धाक्षरस्थले ॥ १६४ ॥

नागबन्धादिपञ्चशुद्धपाटाः

नागबन्धः स्वस्तिकश्च शुद्धश्च स्यादलग्नकः ।
[1]समस्खलिति पञ्चैते मुख्यपाटाः प्रकीर्तिताः ॥ १६५ ॥

तालैः सप्तभिरेतेषां योजने तु कृते सति ।
प्रत्येकं सप्त पाटाः स्युः पञ्चत्रिंशद्भवन्त्यमी ॥ १६६ ॥

षड्जादिस्वरेषु तकारादिपाटाक्षरक्रमः

षड्जग्रहे तकारश्च थिकारो वृषभग्रहे ।
गान्धारे चैव तोकारष्टकारो मध्यमग्रहे ॥ १६७ ॥

णकारः पञ्चमे चैव झेंकारो धैवते ततः ।
धकारं च निषादे तु स्वरपाटाक्षरक्रमः ॥ १६८ ॥

मृदङ्गाधारदेवता:

इच्छाशक्तिर्वामजानौ ज्ञानशक्तिस्तु मध्यतः ।
क्रियाशक्तिर्दक्षजानौ मृदङ्गाधारदेवताः ॥ १६९ ॥

वामहस्ताधिदेवता:

मणिबन्धे वसेद्ब्रह्मा गोविन्दोऽङ्गुष्ठमाश्रितः ।
तर्जन्यग्रे शिवः प्रोक्तो मध्यमायां च भास्करः ॥ १७० ॥

[1] समपाणिश्चेति भवितुमुचितम् ।

कन्दर्पोऽनामिकायां च कनिष्ठायां बृहस्पतिः ।
चन्द्रमा हस्तमध्ये स्यादित्थं हस्ताधिदेवताः ॥ १७१ ॥

दक्षहस्ताधिदेवताः

मणिबन्धे स्थितो ब्रह्माङ्गुष्ठे तु गणाधिपः ।
तर्जन्यामीश्वरः प्रोक्तो मध्यायां नन्दिकेश्वरः ॥ १७२ ॥

अनामायामनन्तः स्यात्कनिष्ठायां तु नारदः ।
मध्ये तु देवताः सर्वा दक्षहस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १७३ ॥

ताललक्षणम्

कांस्येन तालयुग्मं स्यादङ्गुलत्रयसम्मितम् ।
वर्तुलं मध्यतो निम्नं ताले त्वङ्गुलमात्रकम् ॥ १७४ ॥

गुञ्जाप्रमाणविवरं विस्तारोऽप्यङ्गुलद्वयम् ।
यवप्रमाणपिण्डं च श्लक्ष्णमन्योन्यसन्निभम् ॥ १७५ ॥

नेत्रपट्टाञ्चलाग्राणि रन्ध्रे प्रक्षिप्य रज्जुवत् ।
यथा रन्ध्रान्न निर्याति ग्रन्थिं दद्यात्तदग्रतः ॥ १७६ ॥

संवेष्ट्य तर्जनीं वामामङ्गुष्ठेन प्रपीड्य च ।
कार्यस्तिर्यङ्मुखस्तालस्तालमध्ये प्रयत्नतः ॥ १७७ ॥

कनिष्ठानामिकामध्याः पाणिशाखाः प्रसारयेत् ।
तेन तालाग्रदेशेन ताडयेन्मध्यतोऽपरम् ॥ १७८ ॥

लघुगुर्वादिभिर्मानैर्वादयेद्बहुभङ्गिभिः ।

क्षुद्रघण्टिका

कांस्यकल्प्तपुटद्वन्द्वा गर्भस्थायसगोलका ॥ १७९ ॥

रन्ध्रद्वयान्वितशिखा सुस्वना क्षुद्रघण्टिका ।
सा तु घर्घरिका लोके प्रसिद्धा रज्जुगुम्भिताः ॥ १८० ॥

पादानुचलनादासां शब्दाः पाटानुयायिनः ।

नृत्ते यानभेदाः

हंसलावकयोर्यानं मयूरेभद्वयस्य च ॥ १८१ ॥
[1] कक्कुटीटिट्टिभस्यापि गमनं नर्तने भवेत् ।

नृत्यपात्रस्य दश प्राणाः

जवः स्थिरत्वं रेखा च भ्रमणी [2] दृष्टिरश्रमः ॥ १८२ ॥
मेधा प्रीतिर्वचो गीतं प्राणाः पात्रस्य ते दश ।
इत्थं नृत्यविधौ योग्याः पदार्थाः संप्रकीर्तिताः ॥ १८३ ॥

शास्त्रप्रसिद्धा मुख्या वाद्यभेदाः

अवनद्धं घनं चैव ततं च सुषिरं तथा ।
इति शास्त्रेषु वाद्यानां चतुष्टयमुदाहृतम् ॥ १८४ ॥

झल्लर्यादय आनद्धभेदाः

झल्लरी मुरजो भेरी पटहं करडा तथा ।
कुडुक्का च हुडुक्का च ढक्का डमरुकस्तथा ॥ १८५ ॥
निस्साणः सोल्लुका भाणस्तुम्बुकी दुन्दुभिस्तथा ।
तूर्यास्यान्येऽपि भेदाः स्युरानद्धस्यानुगा इमे ॥ १८६ ॥

सुषिरभेदाः

पाविका काहला वासो मुकुरी मधुकर्यपि ।
वंशस्तथैव शङ्खः स्याच्छुक्तिः शृङ्गं सुरुल्लपि ॥ १८७ ॥
सुषिरस्यापि वाद्यस्य भेदा इत्थं भवन्त्यमी ।

घनवाद्यभेदाः

कांस्यतालस्तथा तालो घण्टिका जयघण्टिका ॥ १८८ ॥
क्षुद्रघण्टा तथा कम्रा घनवाद्यानुगा इमे ।

---

[1] भर्कुटी- क. [2] दृश्यपरिश्रमः—क.

ततवाद्यभेदाः

वीणादिकं ततं वाद्यं तदनेकविधं स्मृतम् ॥ १८९ ॥
गान्धर्वाङ्गं नृत्तगीतवाद्यमेवं निरूपितम् ।
इत्थं नाटकशालायां वेङ्कटक्षोणिपालकः ॥ १९० ॥
पश्यन्नथ यथाशास्त्रं नाट्यं सुखमवर्तत ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले तालप्रस्तारादिवाद्यादिवर्णनं नाम नवमस्तरङ्गः

अथ दशमस्तरङ्गः

स्वामिन्! वेङ्कटभूपाल! स्थले सङ्कलनामके ।
वरं तटाकं निर्माप्योद्यानं तत्राप्यकारयत् ॥ १ ॥
इतीरितं पुरा सम्यक् तयोर्निर्माणकौशलम् ।
श्रोतुमिच्छा मामकीने हृदये संप्रवर्तते ॥ २ ॥
विशेषविदिताशेषवेद्यजात! [1] दयानिधे! ।
तन्निरूपय वात्सल्यादुन्नतात्मगुणोदय! ॥ ३ ॥

[2] उद्यानप्रशंसा

पुंसः सर्वसुखैकसाधनफलाः सौन्दर्यगर्वोद्धुर-
क्रीडालोलविलासिनीजनमनस्स्फीतप्रमोदावहाः ।
गुञ्जद्भृङ्गविनिद्रपङ्कजभृतः स्फारोल्लसद्दीर्घिका-
युक्ताः सन्ति गृहेषु यस्य विपुलारामाः स पृथ्वीपतिः ॥ ४ ॥

---

[1] दयाम्बुधे—क. [2] उपवनविनोदः (वृक्षायुर्वेदे).

उद्यानस्य सुखसाधनता

नवं वयो हारि वपुर्वराङ्गनाः
सखा कलावित्कलवल्लकीस्वनः ।
धनं वृथान्यत्सकलं सुखैषिणो
विना विहारोपवनानि भूपतेः ॥ ५ ॥

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः ।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः ॥ ६ ॥

गृहस्य प्रागादिक्रमेण रोप्या वृक्षाः

गृहस्य पूर्वदिग्भागे न्यग्रोधः सार्वकामिकः ।
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुण्यां [1] पिप्पलः शुभः ॥ ७ ॥

प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतं तु वर्जयेत् ।
वर्जयेत्पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतो गृहात् ॥ ८ ॥

न्यग्रोधं पश्चिमे चैव तथोदुम्बरमुत्तरे ।
देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥

पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सदा तरून् ।
क्रीडारामं तु यः कुर्यादुद्दामफलसंयुतम् ॥ १० ॥

तस्मै प्रसीदति [2] वरं पार्वतीवल्लभः स्वयम् ।

यस्तु [3] संरोपयेद्बिल्वं शङ्करप्रीतिकारकम् ।
तत्कुले तु महालक्ष्मीर्वसे[4]दापुत्रपौत्रकम् ॥ ११ ॥

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश तिन्त्रिणीश्च ।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च
नवाम्रवापी नरकं न पश्येत् ॥ १२ ॥

सर्वासां वृक्षजातीनां छाया वर्ज्या गृहे सदा ।
अपि सौवर्णकं वृक्षं गृहद्वारे न रोपयेत् ॥ १३ ॥

[1] पिप्पलद्रुमः—मु [2] परं—क. [3] संपोषयेत—मु. [4] दाचन्द्रतारकम्—मु

बदर्यादिवृक्षरोपणनिषेधः

बदरी कदली चैव दाडिमी बीजपूरकम् ।
प्ररोहति गृहे यस्य तद्गृहं न प्ररोहति ॥ १४ ॥

उपवननिर्माणप्रदेशः

न कुर्याद्याम्यनैरृत्याग्नेयेष्वपि च वाटिकाम् ।
अन्यथा कलहोद्वेगौ कष्टं वा लभते भृशम् ॥ १५ ॥

[1] तस्माद्राज्ञां हि शुभदं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेषु भवेदुपवनं कृतम् ॥ १६ ॥

उद्यानयोग्यभूमिलक्षणम्

अथोपवननिर्माणे योग्यां भूमिं प्रचक्ष्महे ।
जाङ्गलानूपसामान्यस्वभावापि च मेदिनी ।
मेदैः सा भिद्यते षड्भिर्वर्णतो रसतस्तथा ॥ १७ ॥

भूमेः षड्भेदाः

असितविपाण्डुश्यामल-
लोहितबहुपीतसितरुचः क्रमशः ।
मधुराम्ललवणतिक्ताः
कटुककषायान्विता भुवो रसतः ॥ १८ ॥

वृक्षरोपणे वर्ज्या भूमिः

विषपाषाणवल्मीकबिलयुक्ता तथा मही ।
दूरोदका शर्करिला तरुभ्यो न हिता भवेत् ॥ १९ ॥

प्रशस्तभूमिः

इन्द्रनीलशुकपक्षकोमला शङ्खकुन्दकुसुमेन्दु[2]सन्निभा ।
तप्तकाञ्चनविकासिचम्पकस्पर्धिनी वसुमती प्रशस्यते ॥ २० ॥

[1] तस्माद्राज्यं—मु. [2] निर्मला—मु.

समा समासन्नजला हरिद्वर्णतृणाङ्कुरा ।
तस्यां सर्वे यथास्थानं प्ररोहन्ति महीरुहाः ॥ २१ ॥

न जाङ्गला न चानूपा भूमिः साधारणी शुभा ।
तस्यां सर्वेऽपि तरवः प्ररोहन्ति न संशयः ॥ २२ ॥

अनूपजा वृक्षाः

पनसलिकुचतालीवंशजम्बीरजम्बू-
तिलकवटकदम्बाम्रातखर्जूरपूगाः ।
कदलितिनिशमृद्वीकेतकीनालिकेर-
प्रभृतय इति चान्ये प्रायशोऽनूपजाः स्युः ॥ २३ ॥

जाङ्गलजा वृक्षाः

शोभाञ्जनश्रीफलसप्तपर्णशेफालिकाशोकशमीकरीराः ।
कर्कन्धुकाकेसरनिम्बशाका वृद्धिं लभन्ते भुवि जाङ्गलायाम्

साधारणभूजा वृक्षाः

बीजपूरकपुन्नागकतकाम्रातिमुक्तकाः ।
प्रियङ्गुदाडिमाद्याश्च साधारणसमुद्भवाः ॥ २५ ॥

निधिदेवमहीपानां प्रभावाद्वातियत्नतः ।
[1] असात्म्यभूसमुत्पन्ना अपि सिद्ध्यन्ति पादपाः ॥ २६ ॥

वनस्पतिद्रुमलतागुल्माः पादपजातयः ।
बीजात्काण्डात्तथा कन्दात्तज्जन्म त्रिविधं विदुः ॥ २७ ॥

वनस्पत्यादीनां लक्षणम्

ते वनस्पतयः प्रोक्ता विना पुष्पं फलन्ति ये ।
द्रुमाश्च ते निगदिताः पुष्पैः सह फलन्ति ये ॥ २८ ॥

प्रसरन्ति प्रतानैर्यास्ता लताः परिकीर्तिताः ।
बहुस्तम्भा विटपिनो गुल्मा ये ते प्रकीर्तिताः ॥ २९ ॥

---

[1] असात्म्यभावसुत्पन्नाः.

बीजजा वृक्षाः

जम्बूचम्पकपुन्नागतिन्त्रिणीनागकेसराः ।
कपित्थबदरीबिल्व[1]कुम्भकारीप्रियङ्गवः ॥ ३० ॥

पनसाम्रमधूकाद्याः [2]करमर्दाश्च बीजिकाः ।

काण्डजा वृक्षाः

ताम्बूली सिन्धुवारश्च तगराद्याश्च काण्डजाः ॥ ३१ ॥

बीजकाण्डजा वृक्षाः

पाटला दाडिमीप्लक्षकरवीरवटादयः ।
मल्लिकोदुम्बरः कुन्दो बीजकाण्डोद्भवा मताः ॥ ३२ ॥

कन्दोद्भवाः

कुङ्कुमार्द्ररसोनालकन्दाः कन्दसमुद्भवाः ।

बीजकन्दोद्भवाः

एलापद्मोत्पलादीनि बीजकन्दोद्भवानि तु ॥ ३३ ॥

बीजावापार्हक्षेत्रम्

सम्यक्कृष्टे समे क्षेत्रे माषानुप्त्वा तिलांस्तथा ।
सुनिष्पन्नानपनयेत् तत्र बीजोप्तिरिष्यते ॥ ३४ ॥

बीजसंस्कारः

अथर्तुपक्वात्फलतो विशोषिता-
द्विकृष्य बीजं पयसा निषिच्य च ।
विशोषितं पञ्चदिनानि सर्पिषा
विडङ्गमिश्रेण च धूपयेत्ततः ॥ ३५ ॥

---

[1] कुम्भकारि—क. मु. [2] करमर्दाश्च—क

क्षीरनिषिक्तं बीजं
शुष्कं तिलभस्मसर्पिषा लिप्तम् ।
गोमयमृदितमथोप्तं
सद्यो जायेत धूपितं वसया ॥ ३६ ॥

पयसि निषिक्तं बीजं
गोमयपरिमर्दितं [1] विशोष्य ततः ।
माक्षिकविडङ्गचूर्णै-
र्बहुशो मृदितं प्रजायेत ॥ ३७ ॥

जम्बूपनसचूतानां सरलालिकुचस्य च ।
क्षीरसिक्तं वपेद्बीजं घृतगोविड्विडङ्गकैः ॥ ३८ ॥

बीजावापकलक्षणम्

शुचिः स्नातो बिभ्रद्वसनममलं पूजितसुरो
गुरुं नत्वा दत्वा वसु मतिमते सद्गुणवते ।
स्वयं बीजान्यादौ वपति कतिचिद्वास्तुपुरुषं
नमस्कृत्वा सिञ्चेत्तदनु परितोऽन्यः परिजनः ॥ ३९ ॥

बीजधानीं तृणास्तीर्णां कृत्वा सिञ्चेत्पयोऽम्बुना ।
जाताङ्कुरां च सलिलैर्निस्तुषां शोषमानयेत् ॥ ४० ॥

वृक्षरोपणविधानम्

अयथाविहितानां यन्मनोज्ञतासम्पदौ न स्तः ।
कथयाम्यतस्तरूणां रोपविधानं यथोद्दिष्टम् ॥ ४१ ॥

वृक्षरोपणयोग्यनक्षत्राणि

ध्रुवमृदुमूलविशाखागुरुभं श्रवणस्तथाश्विनी हस्ता ।
उक्तानि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि ॥ ४२ ॥

1. विशोषितश्चैव–मु.

वृक्षरोपणप्रकारः

हस्तप्रमाणान् विटपान् सुसिक्तान्
सङ्क्रामयेन्मूलवतः समृत्कान् ।
सर्पिर्मधुक्षीरविडङ्गलिप्तान्
बिले निदध्याच्च करीषयुक्ते ॥ ४३ ॥

अवालुकाश्लक्ष्णमृदा पूरिते शोधिते तथा ।
कोदण्डार्धमिते [1] खाते गर्ते सिक्ते क्षिपेत्तरुम् ॥ ४४ ॥

कदलीक्षीरिणौ रोप्यौ मूले दत्वा तु गोमयम् ।

रम्भायाः सुपरिणतैः फलैर्विलिप्तां
कुर्वाणो भुवि निहितां पलालरज्जुम् ।
गुह्वायामुपरि सगाढमृत्कमुप्ता-
मासिञ्चेदबहुजलैर्बहून्यहानि ॥ ४५ ॥

सा रज्जुस्तदनु तमालनीलभासो
बिभ्राणा त्वरुणरुचोऽङ्कुरान् प्रसूते ।
भूयस्तामुपचितकाण्डपत्रमूला-
मारोप्य प्रथितविधानतो निषिञ्चेत् ॥ ४६ ॥

वृक्षरोपणे मासाः

आषाढे श्रावणे मासि बीजवापनरोपणे ।
ग्रीष्मादन्यत्र वल्लीनां केचिदिच्छन्ति रोपणम् ॥ ४७ ॥

विन्यासक्रमः

मण्डपनन्द्यावर्तस्वस्तिकचतुरश्रसर्वतोभद्रैः ।
वीथीनिकुञ्जपुञ्जकविन्यासैः पादपा रोप्याः ॥ ४८ ॥

दशविंशतिषोडशभिस्तु करै-
रधरोत्तरमध्यकृतान्तरकान् ।
द्विचतुस्त्रिभिरन्तरितान् क्रमश-
स्तृणपादपगुल्मभृतश्च वपेत् ॥ ४९ ॥

1. खाने–मु.

सान्द्ररोपणमवृद्धिकारणं
वातभीतिरतिदूररोपणे ।
[1] भिन्नवर्त्मरचनाल्पपीडना
[2] सैव युक्तिरिति मे प्रतीयते ॥ ५० ॥

किंशुकादीनां रोपणनिषेधः

किंशुकश्च गिरिकर्णिका सिता
तित्तिरीकविफलाक्षनीलिकाः ।
कोविदार इति भीतिदा गणा
नैव तानुपवनेषु रोपयेत् ॥ ५१ ॥

प्रथमरोप्या वृक्षाः

फलिन्यशोकपुन्नागशिरीषा निम्बचम्पकाः ।
मङ्गल्याः प्रथमं रोप्याः भल्लातश्च गदापहः ॥ ५२ ॥

वृक्षाणां दिग्व्यवस्था

पूर्वस्यां करमर्दवंशविटपाः पारावता दक्षिणे
कौबेर्यां बदरी कपित्थतरवो धात्री च पश्चाच्छिवा ।
अन्ये चोत्तरमध्यमाधमशिफा रोप्याः स्ववर्गैः समं
कृत्वा चान्तरकं यथायथममी पत्रैरुपर्यस्पृशः ॥ ५३ ॥

सेचनविधिः

सर्वस्य च नवोत्तस्य सायंप्रात[3]र्निषेचनम् ।
शीतातपसमीरेभ्यो रक्षणं च विधानतः ॥ ५४ ॥

हेमन्ते शिशिरे देयं तोयं चैकान्तरे दिने ।
वसन्ते प्रत्यहं ग्रीष्मे सायंप्रातर्निषेचनम् ॥ ५५ ॥

वर्षासु च शरत्काले यदा वृष्टिर्न दृश्यते ।
तदा देयं जलं तज्ज्ञैरालवाले महीरुहाम् ॥ ५६ ॥

[1] भिन्नवृत्ति–मु, भिन्नवर्ग–उ. वि.   [2] नैव–क.   [3] [illegible]

वारिणा यावता यस्य मूले सौहित्यमिष्यते ।
तावत्तस्य तरोर्देयं किं घटार्धविवक्षया ॥ ५७ ॥

आलवालस्थितं तोयं शोषं न भजते यदा ।
अजीर्णं तद्विजानीयान्न देयं तादृशं जलम् ॥ ५८ ॥

समीपजातं यत्तस्य तृणगुल्मलतादिकम् ।
पाटनीयं प्रयत्नेन द्रुमाणां वृद्धिमिच्छता ॥ ५९ ॥

नीहारादिभ्यो वृक्षाणामवश्यरक्षणीयता

नीहाराच्चण्डवाताच्च धूमाद्वैश्वानरादपि ।
जालकारात्प्रयत्नेन रक्षणीयाः क्षमारुहाः ॥ ६० ॥

[1] पङ्क्तिमध्ये सुपुष्पाश्च फलवन्तस्तथापरे ।
वृक्षाः कार्या युता वृत्या सा चापि परिखावृता ॥ ६१ ॥

द्रुमगुल्मानां हिमाग्निबाधाशमनोपायः

विद्युदाहतवृक्षस्य भूतिमादाय सर्वतः ।
रक्षार्थं विकिरेदेषां [2] तया न हिमबाधनम् ॥ ६२ ॥
[illegible]ऽप्यग्निः शमं याति वज्रदग्धद्रुमभस्मना ।

दृष्टिदोषहरणमन्त्रयन्त्रविधानम्

[illegible]शाल्योदनं दध्ना सैन्धवेन [3] युतं वने ॥ ६३ ॥
[illegible]नीयं च परितस्तरूणां दृष्टिवारणम् ।

शलभाख्वादिपीडानिवारणम्

[illegible]खुपतङ्गानां पिपील्यादेर्भये सति ॥ ६४ ॥
[illegible]तरशतं जप्त्वा मन्त्रं पत्रे तरोर्लिखेत् ।

[1] [illegible]–मु.   [2] तया नैव हि बन्धनम्–मु.   [3] समन्वितम्–मु.

अञ्जनभृङ्गश्यामतनुर्वा बिन्दुविचित्रो व्यङ्गशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै ॥७७॥

वैडूर्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशः प्रशस्तः ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे घटे वा
कूर्मः कार्यो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥ ७८ ॥

जलशोधकद्रव्यक्षेपणम्

अर्जुनमुस्तोशीरैः
सनागकोशातकामलकचूर्णैः ।
केतकफलचूर्णयुतैः
कूपे योगः प्रदातव्यः ॥ ७९ ॥

कलुषं कटुकं लवणं विरसं
सलिलं यदि चाशुभगन्धि भवेत् ।
तदनेन भवत्यमलं सरसं
शुभगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् ॥ ८० ॥

प्रोक्तेत्युपवनक्रीडा वृक्षारोपणपूर्विका ।
अथ वक्ष्ये जलोत्पत्तिचिह्नानि क्रमशोऽधुना ॥ ८१ ॥

जलोत्पत्तिचिह्नानि

पातालादूर्ध्वगमाः
सिराः प्रसर्पन्ति सर्वतो दिक्षु ।
नीरस्य भूमिमध्ये
ज्ञात्वा ताः कल्पयेत्कूपम् ॥ ८२ ॥

दिक्पतिसंज्ञा च सिरा
नवमी मध्ये महाशिरा नाम ।
[1]एताभ्योऽन्याः शतशः
कुमुदाद्यैर्नामभिः प्रथिताः ॥ ८३ ॥

[1] एताः शून्याः–मु.

दशमस्तरङ्गः

यदि वेतसोऽम्बुरहिते
देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् ।
[1]सार्धे पुरुषे तोयं
वहति सिरा पश्चिमा तत्र ॥ ८४ ॥

चिह्नमपि चार्धपुरुषे
मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत्पीता ।
पुटभेदकश्च तस्मिन्
पाषाणो भवति तत्र बहुतोयम् ॥ ८५ ॥

जम्बूवृक्षस्य प्राक्
वल्मीको यदि भवेत्समीपस्थः ।
तस्माद्दक्षिणपार्श्वे
सलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ ८६ ॥

अर्धपुरुषे च मत्स्यः
पारावतसन्निभोऽथ पाषाणः ।
मृद्भवति तत्र नीला
दीर्घं कालं च बहुतोयम् ॥ ८७ ॥

वल्मीकेन युतायां
निर्गुण्ड्यां दक्षिणतः करत्रयोन्माने ।
पुरुषद्वये सपादे
भवति जलं स्वादु चाशोष्यम् ॥ ८८ ॥

रोहितमत्स्योऽर्धनरे
मृत्कपिला पाण्डुरा ततः परतः ।
[2]सिकताश्च शर्कराश्च
क्रमेण परतो भवत्यम्भः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण यदि बदर्या
वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् ।
पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं
श्वेता गृहगोधिकार्धनरे ॥ ९० ॥

[1] सार्धे–क. [2] सिकता सशर्कराश्च.

सपलाशा बदरी चे-
  द्दिश्यपरस्यां ततो जलं भवति ।
पुरुषत्रये सपादे
  पुरुषेऽत्र च दुन्दुभश्चिह्नम् ॥ ९१ ॥

काकोदुम्बरिकायां
  वल्मीको दृश्यते सिरा तस्मिन् ।
पुरुषत्रये सपादे
  पश्चिमदिक्स्था च सा सिरा वहति ॥ ९२ ॥

आपाण्डुपीतमृत्का
  गोनसवर्णश्च भवति पाषाणः ।
पुरुषार्धे कुमुदनिभो
  दृष्टिपथं मूषको याति ॥ ९३ ॥

आसन्नो वल्मीको
  दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि ।
अध्यर्धे तत्र सिरा
  पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ ९४ ॥

तस्यैव पश्चिमायां
  वल्मीको भवेद्यदा हस्ते ।
तत्रोदग्भवति सिरा
  चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ ९५ ॥

श्वेतो विश्वम्भरकः
  प्रथमे पुरुषे च कुङ्कुमाभोऽश्मा ।
अपरस्यां दिशि च सिरा
  नश्यति वर्षत्रयेऽतीते ॥ ९६ ॥

सकुशः सित पेशान्यां
  वल्मीको यत्र कोविदारस्य ।
मध्ये तयोर्नरैर-
  र्धपञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम् ॥ ९७ ॥

प्रथमे पुरुषे भुजङ्गः
  कमलोदरसन्निभो मही रक्ता ।
[1]कुरुविन्दकपाषाणः
  चिह्नान्येतानि [2]वाच्यानि ॥ ९८ ॥

सर्वेषां वृक्षाणां
  अधःस्थितं दर्दुरं यदा पश्येत् ।
[3]तस्माद्धस्ते तोयं
  चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ ९९ ॥

उत्तरतश्च मधूकात्
  अहिनिलयः [4]पश्चिमे तु भेकोऽयम् ।
परिहृत्य पञ्चहस्तात्
  अर्धाष्टे पौरुषे वाच्यम् ॥ १०० ॥

अहिराजः पुरुषेऽस्मिन्
  धूम्रा धात्री कपित्थ[5]वर्णोऽश्मा ।
माहेन्द्री वहति सिरा
  भवति सफेनं सदा तोयम् ॥ १०१ ॥

सर्पावासः पश्चात्
  यदा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम् ।
पुरतो हस्तत्रितयात्
  षड्भिः पुरुषैस्तुरीयोनैः ॥ १०२ ॥

वल्मीकसंवृतो यदि
  तालो वा भवति नालिकेरो वा ।
पश्चात् षड्भिर्हस्तै-
  र्नरैश्चतुर्भिः सिरा याम्या ॥ १०३ ॥

---

[1] कुरुविन्दः पाषाणः-दक. [2] चान्यानि-मु. [3] तस्याधस्तात्तोयं-मु. [4] [illegible] तोयम्-क. [5] वर्णश्च-मु.

अश्मातकस्य वामे
बदरी वा दृश्य[1]तेऽहिनिलयो वा ।
षड्भिरुदक्चास्य करैः
सार्धे पुरुषत्रये तोयम् ॥ १०४ ॥

कूर्मः प्रथमे पुरुषे
पाषाणो धूसरःससिकता मृत् ।
आदौ सिरा च याम्या
पूर्वोत्तरतो द्वितीया च ॥ १०५ ॥

[2] जलरहिते यद्देशे
चिह्नान्येतानि दृश्यन्ते ।
वीरणदूर्वारहिते
यत्र हि तस्मिन् जलं पुरुषे ॥ १०६ ॥

तिलकाम्रातकवरुणा
भल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः ।
पिण्डारशिरीषकाञ्जना
[3] परूषकारञ्जवञ्जुलानीपाः ॥ ॥ १०७ ॥

एते यदि सुस्निग्ध-
वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम् ।
हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतः
चतुर्भिरर्धेन च [4] नरस्य ॥ १०८ ॥

अतृणे सतृणा यस्मिन्
सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र ।
तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा
वक्तव्यं वा धनं तत्र ॥ १०९ ॥

---

[1] तेऽथ वल्मीकः–मु.

[2] जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चेन्निमित्तानि ।
वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ॥ दका.

[3] परूषका वञ्जुलोऽतिबला–दका. [4] नरस्याथ–मु. नरेण–दका.

कण्टकव्यकण्टकानां
व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात् ।
खात्वा पुरुषत्रितयं
[1] त्रिधा च युक्तं धनं [2] वा स्यात् ॥ ११० ॥

वृक्षस्यैका शाखा
यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात् ।
विज्ञातव्यं शाखा-
ग्रतले नीरं त्रिपुरुषादेव ॥ १११ ॥

यत्फलकुसुमविकारः
तस्य च पूर्वे सिरा त्रिभिर्हस्तैः ।
भवति पुरुषैश्चतुर्भिः
पाषाणोऽधः क्षितिः पीता ॥ ११२ ॥

[3] यदि कण्टकहीना स्यात्
निदिग्धिका शुभ्रपुष्पसंयुक्ता ।
तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं
त्रिभिर्नरैरर्धपुरुषे वा ॥ ११३ ॥

खर्जूरी द्विशिरस्का
यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे ।
तस्याः पश्चिमभागे
निर्देश्यं त्रिपुरुषे वारि ॥ ११४ ॥

यदि भवति कर्णिकारः
सितकुसुमः स्यात्पलाशवृक्षो वा ।
सव्येन तत्र हस्त-
द्वयेऽम्बु पुरुषत्रये भवति ॥ ११५ ॥

---

[1] त्रिभागयुक्तं–दका. [2] पश्चात्–मु. [3] यदि कण्टकारिका कण्टकैर्विना
[illegible] कुसुमैः । दका.

ऊष्मा यस्यां धात्र्यां
धूमो वा वारि तत्र नरयुगले ।
निर्देष्टव्या च सिरा
महता वारिप्रवाहेन ॥ ११६ ॥

यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे
जातं सस्यं विनाशमुपयाति ।
स्निग्धमतिपाण्डुरं वा
महासिरा नरयुगे तत्र ॥ ११७ ॥

पूर्वोत्तरेण पीलोः
यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् ।
उत्तरगमना च [1]सिरा
विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः ॥ ११८ ॥

चिह्नं दर्दुर आदौ
मृत्कपिला तत्परं भवेद्धरिता ।
भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा
तस्य तले वारि निर्देश्यम् ॥ ११९ ॥

बदरीरोहितवृक्षौ
संपृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकात् ।
हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात्
षोडशभिर्मानवैर्भवति ॥ १२० ॥

[2]सुरसं जलमादौ द-
क्षिणा सिरा वहति चोत्तरेणान्या ।
पिष्टनिभः पाषाणो
मृच्छ्वेता वृश्चिकोऽर्धनरे ॥ १२१ ।

[1] शिला–क. [2] आदौ तोयं सुरसं दक्षिणगा वहति चोत्तरेण सिरा–मु.

सकरीरा चेद्बदरी
त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः ।
अष्टादशभिः पुरुषै-
रैशानी बहुजला च सिरा ॥ १२२ ॥

[1]ककुभकरीरावेक-
त्र संयुतौ ककुभबिल्वौ वा ।
हस्तत्र (द्व)येऽम्बु पश्चात्
नरैर्भवत्येकविंशत्या ॥ १२३ ॥

ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिन्
शमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।
पश्चात्पञ्चकरान्ते
शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ १२४ ॥

स्निग्धायताः पादपगुल्मवल्ल्यो
विच्छिन्नपत्राश्च ततः शिरास्ति ।
पद्मक्षुरोशीर[2]कुलास्तथैन्द्रे
काशः कुशो वा नलिनीसखो वा ॥ १२५ ॥

खर्जूरजम्ब्वर्जुन[3]केतकाः स्युः
क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः ।
छत्रेभनागाः शतपत्र[4]नीलाः
स्युर्नक्तमालाश्च सतिन्दुवाराः ॥ १२६ ॥

विभीतको वा मदयन्तिको वा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः ।
[5](स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यः
तत्रापि मूले पुरुषत्रयेऽम्भः ।)
[6]या मेदिनी काशकुशैश्च युक्ता
नीला च मृद्यत्र सशर्करा च ॥ १२७ ॥

[1] ककुभः कारीरो वा ककुभो बिल्वस्तथैकत्र–मु. [2] कुलाः सगुण्ड्राः काशाः [illegible] नलिका नलो वा–द्रका. [3] वेतसाः–द्रका. [4] नीपाः–द्रका.
[illegible]ढः. [6] या मौञ्जिकैः–द्रका.

तस्यां प्रभूतं सरसं च तोयं
कृष्णाऽथवा यत्र च रक्तमृद्वा ।
सशर्करा ताम्रमही कषायं
क्षारं धरित्री कपिला करोति ॥ १२८ ॥

आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं
मृष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् ।
शाकाश्वकर्णार्जुनबिल्वसर्जाः
श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशुपाश्च ॥ १२९ ॥

छिद्रैश्च पत्रैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो
रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ।
सूर्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा
या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा ॥ १३० ॥

रक्ताङ्कुरः क्षीरयुताः करीरा
रक्ता धरा चेज्जलमश्मनोऽधः ।
वैडूर्यमुक्ताम्बुदमेचकाभा
पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा ॥ १३१ ॥

भृङ्गेऽञ्जनाभा कपिलाथवा या
ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया ।
पारावतक्षौद्रसमा मही या
क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा ॥ १३२ ॥

या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा
सा भूरि तोयं कुरुतेऽक्षयं च ।
ताम्रैः समेता पृषतैश्च चित्रै-
रापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा ॥ १३३ ॥

भृङ्गे तथाऽम्बष्ठकपुष्पकाभा
सूर्याग्निवर्णा च शिला वितोया ।
[1] (ज्ञात्वा जलस्येत्थमधः प्रविष्टां
सिरां निखन्यादथ शुद्धलग्ने) ॥ १३४ ॥

[1] मुद्रितपुस्तकपाठः.

याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्कुलिकाञ्जनाभाः
सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्युः ।
ताः शोभना मुनिवचोऽत्र पुनः प्रमाणं
तद्भेदनक्रममथो प्रवदामि सर्वम् ॥ १३५ ॥

शिलाभेदनक्रमः

भेदं शिला नैति यदा तदानीं
पलाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् ।
प्रज्वालनानन्तरमग्निवर्णा
सुधाम्बुसिक्ता प्रविदारमेति ॥ १३६ ॥

सिताम्बुना मेचकभस्मना वा
यत्सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् ।
कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
प्रस्फोटने वह्न्युपतापितायाः ॥ १३७ ॥

[1] तप्तकाञ्जिकसुराः स कुलित्था
योजितानि बदराण्यपि तस्मिन् ।
सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां
दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः ॥ १३८ ॥

कूपखननयोग्यनक्षत्राणि

हस्तो मघाऽनुराधा
पुष्यधनिष्ठोत्तराश्विरोहिण्यः ।
शतभिषगित्यारम्भे
कूपानां शस्यते भगणः ॥ १३९ ॥

आग्नेये यदि कोणे
ग्रामस्य पुरस्य वा भवेत्कूपः ।
नित्यं स करोति भयं
दाहं च स मानुषं प्रायः ॥ १४० ॥

[1] रक्तकाञ्जि, तक्रकाञ्जि–द्का.

नैर्ऋतकोणे बाल-
क्षयं च वनिताक्षयं तु वायव्ये ।
[1] दिश्यैशान्यां भीतिः
शेषास्तु शुभावहा कूपाः ॥ १४१ ॥

इति जलभूमिपरीक्षा
प्रोक्ता पोषाय रोपिततरूणाम् ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले उपवननिर्माणजलभूमि-
परीक्षावर्णनं नाम दशमस्तरङ्गः

अथ एकादशस्तरङ्गः

॥ पोषणविधिः—(उपवनविनोदः)

फलकुसुमसम्पदुचिता
रोपणतो भवति केवलान्न यतः ।
[2] पोषणविधिमथ सम्मत-
मनोकहानामतो वक्ष्ये ॥ १ ॥

फलवृक्षरोपणविधिः

खर्जूरबिल्वलिकुचाः सितसर्षपेण
पिण्याकतश्च तुषवारिवशेन चाम्राः ।
ऐरावता निचुलपत्रजलोक्षणेन
सव्रीहिमांससलिलेन च यान्ति वृद्धिम् ॥ २ ॥

प्राचीनामलकतरोः प्रिया हि माषाः
क्षीराम्भो हितमिह बालतिन्दुकानाम् ।
प्रीयन्ते यवरजसा च नालिकेराः
सर्वेषां भवति [3] रुचिर्निम्नभूमौ ॥ ३ ॥

[1] दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा—द्रका. [2] रोपण—ख. [3] रुचिर्हि निम्नभूमौ—

कुरङ्गकीटसारङ्गसृगालाश्वादिमेदसा ।
कथितेन सदुग्धेन पञ्चपल्लववारिणा ॥ ४ ॥

कृतसेको भवेदाशु सहकारोऽतिसौरभः ।
घृतकुणपवचावराहविष्ठा-
सलिलमतीव सुखाय दाडिमानाम् ।
कथितमथ कुलुत्थचूर्णकं वा
जलमपि वृद्धिकरं सदा शफर्याः ॥ ५ ॥

यस्त्रिफलाशफरीघृतालितो
धूपित आ(ज्य)द्यफलत्रयधूपैः ।
आम्रफलैरपि दाडिमशाखी
तालफलानि विडम्बयतीव ॥ ६ ॥

दधिमुस्तकाञ्जिकलुराबदरी-
तिल[1]मोथिका कुणपशीधुपयः ।
फलिनीकदम्बकरिकेसरकान्
कुरुते सुगन्धिबहुपुष्पयुतान् ॥ ७ ॥

प्रियङ्गुगुञ्जाफलनिम्बपिप्पली-
वचाहरिद्रातिलसर्षपैः समैः ।
घृताश्वकर्णाम्बु विलोड्य पाययेत्
सचम्पके नागतरौ सुवृद्धिदम् ॥ ८ ॥

सिक्त्वाम्भोभिः पललतुषयोः कुक्कुटानां पुरीषं
मूले दत्वा सुकुसुमफला गोस्तनी वृद्धिमेति ।
स्कन्धन्यस्तैः पनस[2]तरवोऽप्याशु पालालभारैः
मूलादग्रं दधति च वचावारिसिक्ताः फलानि ॥ ९ ॥

सर्पिर्गुडक्षीरमधूपचारं
दत्वा निषिक्तौ च कपित्थबिल्वौ ।
पीयूषकल्पान्यतिमांसलानि
फलान्यनस्थीनि सदा दधाते ॥ १० ॥

[1] मोथिका—मु. [2] तरवो वार्षु पालाल- मु.

कोशातकीफलशिफाक्वथितामिषाम्भः-
संसेचनाच्च सुकणारजसा च युक्तः ।
लब्धोपचारमथ धूपजलाभिषिक्तः
शोभां बिभर्ति कुसुमैर्नितरां मधूकः ॥ ११ ॥

तिलयष्टिमधुकमधुभिः
मिश्रितजलसेकतर्पिता बदरी ।
कुणपैरुपचितमूला
फलति फलं शर्करामधुरम् ॥ १२ ॥

अजैडकासूकरविड्विडङ्ग-
किण्वोपचारेण च बीजपूरः ।
भूयोऽश्वमूत्राविलवारिसिक्तः
फलानि धत्ते सुबहूनि शश्वत् ॥ १३ ॥

वृश्चिककण्टकविद्धाः
सुरभीघृतधूपिता हि निखिललताः ।
मूषककोलवसाभिः
संसिक्ताः स्युः फलैर्नम्राः ॥ १४ ॥

सुरभिजलनिषेकतो निदाघे
कुणपजलेन च केतकी निषिक्ता ।
जलधरसमये सुगन्धसूची-
चयनिचितानि बिभर्ति पल्लवानि ॥ १५ ॥

यस्य कस्यापि पुष्पस्य सौरभेणाधिवासितान् ।
मृत्तिकाशकलान्मूले वृक्षाणां बहुलान् क्षिपेत् ॥ १६ ॥

कुष्ठपत्रसुरामुस्तातगरोशीरचूर्णकैः ।
मिश्रितेनाम्भसा सेकान्मालं सौरभसम्भवः ॥ १७ ॥

कुल्माषदन्तिदन्तानां चूर्णयुक्पङ्कसम्भवा ।
प्रत्यहं पुष्पिताम्भोजमण्डिता पद्मिनी भवेत् ॥ १८ ॥

सिद्धार्थः कदलीदलानि शफरी विट् कोलमार्जारयोः
एतेषां समभागमाज्यसहितं चूर्णं तरुभ्यो हितम् ।
दत्तं धूपविलेपनोपचरणैराप्यायनं रोगहृ-
च्छाखाः पल्लवयत्यलं मधुकरव्यालोलपुष्पच्छदाः ॥ १९ ॥

धूपो घृतस्य समृदो यववारिसेको
नित्यं च दुग्धसलिलैः कुणपाम्बुभिर्वा ।
लेपो विडङ्गतिलकल्ककृतः शिशूनां
वृद्धिं करोति परमां खलु भूरुहाणाम् ॥ २० ॥

अङ्कोलकाथतोयेन मिश्रितं घृतमाक्षिकम् ।
वसा किटिकुरङ्गाणामेतैः सिक्ता महीरुहाः ॥ २१ ॥

सिद्धार्थकफलोपेताः सर्वदा फलशोभिताः ।
जायन्ते पत्रपुष्पाढ्याः सच्छाया रोगवर्जिताः ॥ २२ ॥

यष्टीमधूकपुष्पाणि सिता कुष्ठं समाक्षिकम् ।
निष्पिष्य घुटिकाः कृत्वा मूले सर्वत्र निक्षिपेत् ॥ २३ ॥

दुग्धसेकं च वृक्षस्य यस्य कुर्याद्विचक्षणः ।
फलं सुनिश्चितं तस्य मधुरं जायते भृशम् ॥ २४ ॥

इत्येवं पोषणविधिस्तरूणामुपवर्णितः ।

कुणपजलम्

कुरङ्गकिटिमत्स्यानां मेषच्छागलशृङ्गिणाम् ॥ २५ ॥

मांसं ग्राह्यं यथालाभं मेदोमज्जावसास्तथा ।
तत्सर्वमेकतः कृत्वा वह्नौ नीरेण पाचयेत् ॥ २६ ॥

सुपक्वपकं क्षिपेत् भाण्डे तत्र दुग्धं च निक्षिपेत् ।
चूर्णीकृत्य खलिर्देया तिलानां माक्षिकं तथा ॥ २७ ॥

माषांश्च सरसान्माषान् तत्र दद्याद्धृतं तथा ।
उष्णं जलं क्षिपेत्तत्र मात्रा नास्तीह कस्यचित् ॥ २८ ॥

[1](पक्षैकं स्थापिते भाण्डे कोष्णस्थाने मनीषिणा)।
कुणपस्तु भवेदेव तरूणां पुष्टिकारकः।

तरुचिकित्सा

नराणामिव वृक्षाणां वातपित्तकफाद्गदाः ॥ २९ ॥

सम्भवन्ति यतस्तस्मात्कुर्यात्तद्दोषनाशनम्।
कीटजग्धेऽग्निसम्प्लुष्टे वातभग्नेऽशनिक्षते ॥ ३० ॥

वृक्षे च्छेदापचारादिपीडिते च पृथक्क्रिया।
कृशो दीर्घो लघू रूक्षो निद्राहीनोऽल्पचेतनः ॥ ३१ ॥

न धत्ते फलपुष्पाणि वातप्रकृतिकस्तरुः।
आतपासहनः पाण्डुः शाखाहीनो मुहुर्यदि ॥ ३२ ॥

अकालफलपाकी स्याच्छाखी पित्तात्मकः [2]कृशः।
स्निग्धशाखादलः शाखी सम्यक्पुष्पफलोज्ज्वलः ॥ ३३ ॥

लतापरीतगात्रस्तु कफवान् परिमण्डलः।
कटुतिक्तकषायरसैः
पवनः पित्तं कटूष्णलवणाम्लैः।
स्निग्धमधुराम्ललवणैः
श्लेष्मा कोपं प्रयाति तरोः ॥ ३४ ॥

सुस्निग्धैः पिशितरसैः प्रयाति वातः
सुस्निग्धैर्मधुर[3]हितैर्जलैश्च पित्तम्।
कट्वम्लैरहिमजलैः कषायरूक्षैः
श्लेष्मापि क्रमविहितैः प्रयाति नाशम् ॥ ३५ ॥

रौक्ष्यं ग्रन्थिः कुटिलता
वाताद्वृक्षस्य जायते नितराम्।
गोविड्विलोडितवसा-
कुणपजलैस्तज्जयोऽपि भवेत् ॥ ३६ ॥

---

[1] उपवनविनोदे. [2] स्मृतः-उ. वि. [3] हिमैः-उ. वि.

[illegible]स्य विना प्रवालकुसुमग्लानि[1]र्विरूढं वपुः
[illegible] तस्य तरोर्भवन्ति कृमयो यत्नाच्च तानुद्धरेत्।
[illegible]ज्यविडङ्ग[2]सर्षपजलैर्लिम्पेत्प्रणष्टै[3]स्ततः
[illegible]ः क्षीरजलैरुदेति सहसा धूपैश्च धूपायितः ॥ ३७ ॥

[illegible]म्बधारिष्टसप्तपर्णत्वचा कृतः।
[illegible]ः कृमिहरो मूत्रमुस्ताविडङ्गवान् ॥ ३८ ॥

[illegible]पयोनिषिक्तमूलः
[illegible]जकन्दविलिप्तसर्वगात्रः।
[illegible]तो बिभर्ति भूयो
[illegible]रकतरागहराणि पल्लवानि ॥ ३९ ॥

[illegible]दुम्बरत्वक्छृतमधुमधुरोच्छिष्टदुग्धैर्विलिप्तः
[illegible]स्तम्भ्य रज्ज्वा परिकलितवपुः पूरितः प्लक्षमृद्भिः।
[illegible] क्षीरेण भूयो जलभरिततलश्चण्डवातादिभग्नः
[illegible]स्थोभूत्वाङ्घ्रिपायी कुसुमफलभरानातनोति प्रकामम् ॥

अशनिदग्धवृक्षस्य पुनरुज्जीवनम्

[illegible]शनिदग्धस्य जीवनं शृणु भेषजम्।
[illegible]रमधूकैश्च मुद्गान् माषान् यवांस्तिलान् ॥ ४१ ॥

[illegible]राम्बुसंयुक्तैः सेचयेत्तमभीक्ष्णशः।
[illegible]यितः शीघ्रं प्रकृतिस्थो भविष्यति ॥ ४२ ॥

[illegible] फलकुसुमे यः पुनरुपयाति वन्ध्यतां शाखी।
[illegible] कुणपजलैः भूयः सिक्तः फलत्येव ॥ ४३ ॥

[illegible]ऽत्यन्तनिषेकतश्च शाखाः सशोषाः फलिता निरीक्ष्य।
[illegible] [6]श्रितमत्र सर्पिर्विडङ्गयुक्ताम्बु निषेचनीयम् ॥४४॥

[illegible]-मु. [2] सर्ष-तिलै-उ. वि. [3] तथा-मु. [4] मरकतकान्तिनिभानि, [illegible]-उ. वि. [5] स्वस्थोभूत्वा प्रियायाः-ख. [6] घृतक्षीर-मु, पयोशीर-[illegible] सर्पि-उ. वि.

उन्निद्रता मत्स्यसगन्धता च
प्रवालहानिः सपिपीलिकत्वम् ।
[1]एवं प्रवातादिकृताद‍जीर्णा-
त्तरोर्भवेत्तत्र चिकित्सनीयम् ॥ ४५ ॥

तन्मूलशूलं परशुप्रहारै-
र्विस्रावितं दोषरसं निहत्य ।
क्षौद्राज्यजन्तुघ्नतिलैः प्रलिप्तं
मृत्पूरितं दुग्धजलैर्निषिञ्चेत् ॥ ४६ ॥

शर्करातिलगोक्षीरवारिसेकात्तथा तरोः ।
शोषः शाम्यति वृक्षस्य लेपधूपोपचारतः ॥ ४७ ॥

प्रियङ्गु[2]वटतर्कारिवेतसार्जुनवल्कलैः ।
[3]क्षीरदुग्धैर्विलिप्तानां स्रावः शाम्यति शाखिनाम् ॥ ४८ ॥

फलकुसुमद्रुमाणां चित्रीकरणम्

वृक्षायुर्वेदफलं मनोहरं शास्त्रतः सिद्धम् ।
नानाविधानचित्रं चित्रीकरणं प्रवक्ष्यामि ॥ ४९ ॥

सुरभिसुमनोलब्धामोदां निधाय च मृत्तिकां
धवखदिरयोः क्वाथाम्भोभिः सुगन्धिभिरुक्षणात् ।
मलयजरजोलेपाद्धूपाद्धृतस्य च भूरुहां
व्रजति कुसुमं निर्गन्धानामतीव सुगन्धिताम् ॥ ५० ॥

यवतिलनिशापलाशैरुपचितमूला तदम्बुसिक्ता च ।
ज्वलदनलोपममसकृत्कार्पासी तूलकं सूते ॥ ५१ ॥

शाल्मलीत्वङ्निशानीलीत्रिफला[4]कृष्णशीधुभिः ।
सकृल्लेपोपचारेण शुकपक्षनिभं भवेत् ॥ ५२ ॥

---

[1] त्वग्भ्रंशनाशादि-उ. वि. [2] वटतर्कारि-मु, वनकर्कारी. [3] [illegible] क्षीरसिद्धैः-उ. वि. [4] कुष्ठशीधुभिः-मु.

मञ्जिष्ठातिलयवपीतसारसारैः
जीवन्तीदलसहितैर्मनःशिला(जैः)क्कैः ।
गोजाविप्रचुरपयःश्रितैर्विलिप्ता-
त्कार्पासात्प्रभवति तूलकं खनीलम् ॥ ५३ ॥

सम्पक्वेक्षुरसविदारिकन्दपरिलिप्तमूलभागस्य ।
सिक्तस्येक्षुरसेन च तरोरकाले भवेत्कुसुमम् ॥ ५४ ॥

तिल[1]खलिविडङ्गगोमय-
विलोडितेक्षुरससेचितस्य तरोः ।
फलकुसुममकालभवं
मनोहरं फलति लोकस्य ॥ ५५ ॥

मधुयष्टिसिताकुष्ठमधुपुष्पविनिर्मितैः ।
मोदकैश्छादिते मूले निरस्थि स्यात्फलं तरोः ॥ ५६ ॥

मधुककुसुमगुञ्जाशर्करोदुम्बराज्यं
समधु निहितमन्तःकाण्डमुत्कीर्य बद्धा ।
उपरि च परिलिप्तं वत्सविड्भिस्तरूणां
जनयति फलमेतत्स्वादु सेकादनस्थि ॥ ५७ ॥

तत्काल[2]निहतस्योच्चै[3]श्छागस्यार्द्रेण चर्मणा ।
बद्धायां वृक्षशाखयां [4]फलपाको न जायते ॥ ५८ ॥

करिमदमृदितवलीमुख-
वल्कैर्मूलेषु कीलितस्य तरोः ।
संवत्सरं न यावत्
फलितानि फलानि नैव पच्यन्ते ॥ ५९ ॥

---

[1] [illegible]-मु. [2] निह्नितस्य-उ. वि. [3] श्छागस्य स्कन्धचर्मणा-उ. वि.
[4] [illegible]-मु. [5] करिवर-उ. वि. [6] संवत्सरं च यावत्फलितस्य फलानि
[illegible]-उ. वि.

बद्ध्वा चर्मतृणाभ्यां
विडङ्गमधुदुग्ध[1]लेपतो लिप्ता ।
शाखा पयोऽम्बुसेकात्
चिरमपि पक्वं फलं धत्ते ॥ ६० ॥

मीनकोलवसामांसकुष्ठलेकेन धूपनात् ।
सर्वबीजानि साश्चर्यमुत्तिष्ठन्ति फलन्ति च ॥ ६१ ॥

अङ्कोलतैल(सूकर) सुरिका-
शिशुमारवसासु भावितं बीजम् ।
सद्यो रोहति निहितं
भूमौ करकाम्भसा सिक्तम् ॥ ६२ ॥

बीजमाम्रादिवृक्षाणां पक्वं मीनफलाम्बुनि ।
अङ्कोलीतैलदुग्धाज्ये निहितं [2]बृहतीभवेत् ॥ ६३ ॥

भस्मन्यामेलितं [3]शुष्कं सप्त षट् सह भिद्यते ।
[4]फलं चाशेषलोकस्य कृतकौतुकमञ्जसा ॥ ६४ ॥

एकविंशतिवारेण कुक्कुटस्यासृजोक्षितम् ।
तत्क्षणाद्दाडिमीबीजं वर्धते फलति ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

मत्स्यकोलवसामांसचणकक्षारभावितम् ।
यस्य कस्यापि वा बीजं [5]द्रुतं पुष्पफले दिशेत् ॥ ६६ ॥

स्कन्धतः समन्ततश्च सूकरास्थितो दृढम् ।
कीलितो न संशयं विनाशमेत्यनोकहः ॥ ६७ ॥

कुलित्थक्वाथतोयेन तरुः पुष्पफले त्यजेत् ।
किंशुकार्जुनतत्कारीलवणाम्बूक्षणेन वा ॥ ६८ ॥

---

[1] लेपितोल्लिख्य–उ. वि. [2] बृहद्भव–मु. [3] सक्षमं–मु. [illegible] सह–उ. वि. [4] फलेनाशेष–उ. वि. [5] द्रुतपुष्पफलं भवेद्–मु.

नानावर्णैर्घटितं
कन्दं कुमुदस्य सूत्रसङ्घटितम् ।
घृतमधुविलिप्तमुप्तं
सूते कुसुमं तथा वर्णम् ॥ ६९ ॥

माहिषकरीषमूत्रैः मृदितविशुष्कं दिनानि यत्सप्त ।
कुमुदफलबीजमुप्तं जनयति करवीरविटपं तत् ॥ ७० ॥

कूष्माण्डवार्ताकपटोलिकादि-
बीजं वसाभावितसिक्तमुप्तम् ।
विशोधितायां भुवि सर्वकालं
फलान्यनस्थीनि महान्ति धत्ते ॥ ७१ ॥

या मन्दारद्रुमरन्ध्रे कौष्माण्डी निर्गता लता ।
सूद्रोमयभूते तस्मिन् सिक्ते फलति सा सदा ॥ ७२ ॥

सूकरासृग्वसासिक्तमङ्कोलीतैलभावितम् ।
एरण्डजं कारवल्लीफलं सूतेऽतिकौतुकम् ॥ ७३ ॥

वार्ताकबीजं घृतमाक्षिकाक्तं
विशोषितं गोमयलिप्तरन्ध्रे ।
बालस्य कूष्माण्डफलस्य [1]तस्मिन्
पक्वं गृहीतं फलितं महत्स्यात् ॥ ७४ ॥

करतुरगविषाणिविशिततापितयाऽयश्शलाकया मूले ।
निर्विद्धा कदली फलति फलं करिकराकारम् ॥ ७५ ॥

कोलशोणितमेदोभ्यामङ्कोलक्वथितेन च ।
सेचिता कदली सूते दाडिमीफलमुत्तमम् ॥ ७६ ॥

नरमांसवसारक्तदन्तिदन्तविचूर्णितैः ।
[2]मिश्रितेनाम्बुना सिक्ता रम्भा चूतफला भवेत् ॥ ७७ ॥

[3]अङ्कोलक्वथितं स्विन्नं नृमांसं छागदुग्धयुक् ।
सिन्धुकसहितं मूले सहकारस्य निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

---

[1] [illegible] कद्गृहीतं–उ. वि. [2] मिश्रितैरुदकैः. [3] अङ्कोलकथिते स्वस्मिन्–मु.

संल्लापात्कर्णिकारश्च सिन्धुवारो मुखानिलात् ।
गीत्या प्रियालुर्नितरां नमेरुर्हसनेन च ॥ ९४ ॥

स्त्रीभिर्व्रजन्ति विकृतिं दशदोहदभूरुहाः ।
एवमुद्यानमध्ये तु लतागुल्मद्रुमान्विते ॥ ९५ ॥

हंससारसचक्रादिवापीवरविराजिते ।
प्रेक्षणादिविलासैर्या वशयन्ति तरूनपि ॥ ९६ ॥

ताभिर्विलोलनेत्राभिः सार्धमाबद्धखेलनः ।
श्रीवेङ्कटमहीपालः सुखमन्वभवच्चिरम् ॥ ९७ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले तरुचिकित्सापोषणविचित्रीकरण-
दोहदवर्णनं नामैकादशस्तरङ्गः

द्वादशस्तरङ्गः

स्वामिन्! याभिः सहारामे सुखं भूयेन्वभूदिति ।
उदीरितं मृगाक्ष्यस्ता गुरो! ब्रूहि कियद्विधाः ॥ १ ॥

कीदृग्विलासशालिन्यः कीदृग्गुणपरिष्कृताः ।
कीदृशाकृतयः सर्वमेतद्ब्रूहि कलानिधे! ॥ २ ॥

शृणु नन्दन! तत्सर्वं वर्णयामि यथाक्रमम् ।

स्त्रिया निर्दुष्टत्वम्

सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वाश्च शुभां गिरम् ॥ ३ ॥

अग्निः सर्वाङ्गकान्तिं च कस्मान्नेष्टतमाः स्त्रियः ।
स्त्रियः पवित्रममलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ४ ॥

मध्ये धरित्र्याः पुरमेव सारं
पुरे गृहं सद्मनि चैकदेशः ।
तत्रापि शय्या शयने वरस्त्री
रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥ ५ ॥

न हयैर्न च मातङ्गैर्न रथैर्न च पत्तिभिः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ६ ॥

स्त्रीणामुत्तमा गुणाः

अचापल्यं भयं लज्जा दाक्षिण्यमनुकूलता ।
मधुरस्वरता दाक्ष्यं पटुत्वं प्रियवादिता ॥ ७ ॥

मनःशुचित्वं लावण्यं गुरुशुश्रूषणे रतिः ।
धर्मज्ञतार्जवं सत्यं कौशलं सर्वकर्मसु ॥ ८ ॥

हृष्टता स्मितभाषित्वं पतिदोषनिगूहनम् ।
[1]व्यवायनाख्यमित्येते योषितां प्रवरा गुणाः ॥ ९ ॥

स्त्रीषु श्रैष्ठ्यपरंपरा

स्त्रीणां रूपवती श्रेष्ठा सुरूपासु सयौवना ।
[2]रतिकौशलसारज्ञा संगीतज्ञा च नर्तकी ॥ १० ॥

उत्तरोत्तरमेतासु श्रैष्ठ्यं पूर्वगुणैः सह ।
एतैः सर्वगुणैर्युक्ता दुर्लभा रमणी भुवि ॥ ११ ॥

जातिस्वभावगुणदेशजधर्मचेष्टा-
भावेङ्गितेषु विकलो रतितन्त्रमूढः ।
लब्ध्वापि हि स्खलति यौवनमङ्गनानां
किं नालिकेरफलमाप्य कपिः करोति ॥ १२ ॥

पद्मिनी चित्रिणी चाथ शङ्खिनी हस्तिनी ततः ।
पूर्वपूर्वा वरास्तासु श्रेष्ठास्तल्लक्ष्म लक्ष्महे ॥ १३ ॥

पद्मिनीलक्षणम्

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धः
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे ।
चकितमृगदृगाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगल[3]मनल्पश्रीफलश्रीविडम्बि ॥ १४ ॥

---

[1] व्ययवैमुख्य–मानसोल्लासे. [2] सयौवनासु गीतज्ञा गीतज्ञास्वपि नर्तकी–मानसोल्लासे. [3] मनर्घ्यं श्रीफल–र. र.

तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां च
द्विजगुरुसुरपूजाश्रद्दधाना सदैव।
कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी
स्फुटसरसिजकोशाकारकामातपत्रा ॥ १५ ॥

व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिललितमध्या हंसवाणी सुवेषा।
मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा
धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ १६ ॥

चित्रिणीलक्षणम्

सुगतिरनतिदीर्घा नातिखर्वा कृशाङ्गी
स्तनजघनविशाला काकजङ्घोन्नतोष्ठी।
मधुसुरभिरताम्बुः कम्बुकण्ठी चकोर-
स्वरवचनविभागा नृत्तगीताद्यभिज्ञा ॥ १७ ॥

मदनसदनमस्या वर्तुलोच्छूनमन्त-
र्मृदु मदनजलाढ्यं लोमभिर्नातिसान्द्रम्।
प्रकृतिचपलदृष्टिर्बाह्यसंभोगरक्ता
रसयति मधुराल्पं चित्रिणी चित्ररक्ता ॥ १८ ॥

शङ्खिनीलक्षणम्

[1] तनुरतनुरपि स्यादीर्घदेहाङ्घ्रिमध्या
ह्यरुणकुसुमवासःकाङ्क्षिणी कोपशीला।
अनिभृतशिरमङ्गं दीर्घनिम्नं वहन्ती
स्मरगृहमतिलोम क्षारगन्धि स्मराम्बु ॥ १९ ॥

सृजति बहुनखाङ्कं संप्रयोगे लघीयः
स्मरसलिलपृषत्का किञ्चिदुत्तप्तगात्री।
न बहु न लघु चात्ति प्रायशः पित्तला स्यात्
पिशुनमलिनचित्ता शङ्खिनी रासभोक्तिः ॥ २० ॥

[1] तनुरतनुवपुः–र. र.

हस्तिनीलक्षणम्

अललितगतिरुच्चैः स्थूलवक्राङ्गुलीकं
वहति चरणयुग्मं कन्धरां ह्रस्वपीनाम्।
कपिलकचकलापा क्रूरचेष्टातिपीना
द्विरदमदसगन्धिः स्वाङ्गकेऽनङ्गके च ॥ २१ ॥

द्विगुणकटुकषायप्रायभुग्वीतलज्जा
चलदतिविपुलोष्ठी दुःखसाध्या प्रयोगे।
बहिरपि तनुलोमाऽत्यन्तमन्तर्विशालं
वहति जघनरन्ध्रं हस्तिनी गद्गदोक्तिः ॥ २२ ॥

चित्रिण्यादीनां प्रीतिकरास्तिथयः

नयनयुगशरर्तुब्रह्मदिङ्नागसङ्ख्या-
स्तिथय इह रते स्युः प्रीतये चित्रिणीनाम्।
ग्रहतिथिभुवनाख्यद्वीपयुक्ताः करिण्या-
स्तदितरतिथयः स्युः शङ्खिनीनां चतस्रः ॥ २३ ॥

पङ्कजासनपदेन पद्मिनीं
नागरेण रमयन्ति चित्रिणीम्।
वेणुदारितपदेन शङ्खिनीं
स्कन्धपादयुगलेन हस्तिनीम् ॥ २४ ॥

तासामुपभोगयोग्ययामाः

व्रजति रतिसुखार्थं चित्रिणीमग्रयामे
भजति दिनरजन्योर्हस्तिनीं च द्वितीये।
रमयति च तृतीये शङ्खिनीमार्द्रभावां
नमयति रमणीयां पद्मिनीं तुर्ययामे ॥ २५ ॥

तदुपभोक्तृपुरुषविशेषः

चित्रिणीगुणसंयुक्तः पुमान् भद्रो नवाङ्गुलः।
हस्तिनीगुणसम्पन्नो हयः स्याद्द्वादशाङ्गुलः ॥ २६ ॥

शङ्खिन्याः कुचुमाराख्यः पुरुषः स्याद्दशाङ्गुलः ।
पद्मिन्याः स तु पाञ्चालो नायकः स्यात् षडङ्गुलः ॥ २७ ॥

तिथिक्रमेण स्त्रीणां मदनावासस्थानानि

अङ्गुष्ठे पदगुल्फजानुजघने नाभौ च वक्षःस्तने
कक्षाकण्ठकपोलदन्तवसने नेत्रेऽलके मूर्धनि ।
शुक्लाशुक्लविभागतो मृगदृशामङ्गेष्वनङ्गस्थिति-
श्चोर्ध्वाधोगमनेन वामपदगाः पक्षद्वये लक्षयेत् ॥ २८ ॥

कामरञ्जनम्

के गृह्णन्ति कचान् ललाट[1]नयने चुम्बन्ति दन्तच्छदं
दन्तोष्ठेन निपीडयन्ति बहुशश्चुम्बन्ति गण्डस्थलीम् ।
कक्षाकण्ठतले लिखन्ति नखरैः गृह्णन्ति गाढं स्तनौ
मुष्ट्या वक्षसि ताडयन्ति दधते नाभौ [2] चपेटाहतिम् ॥ २९ ॥

कुर्वन्ति स्मरमन्दिरे करिकरक्रीडां स्त्रियो जानुनी
गुल्फाङ्गुष्ठपदानि च प्रतिमुहुर्निघ्नन्ति तैरात्मनः [3]।
पादे जङ्घोरुदेशे च गले कक्षे स्तने श्रुतौ ।
नखमात्रं प्रदातव्यं भगे नाभौ च मर्दनम् ॥ ३० ॥

गण्डे नेत्रे ललाटे च चुम्बनं कामुकैरिह ।
इति कामुकसङ्घातैः कर्तव्यं कामरञ्जनम् ॥ ३१ ॥

द्रवत्यनेन कामो हि घृतभाण्डमिवाग्निना ।

समोच्चनीचरतानि नव

आरोहपरिणाहाभ्यां षण्णवद्वादशाङ्गुलैः ॥ ३२ ॥

गुह्यैः शशो वृषोऽश्वो ना, हरिण्यश्वेभिकाः स्त्रियः ।
हरिणीशशयोर्योगे बडबावृषयोस्तथा ॥ ३३ ॥

---

[1] वदने–मु. [2] चपेटां शनैः–मु. [3] अस्योत्तरार्धं —इत्येवं ...
शशिकलामालिङ्ग्य मज्जन्ति ते शीताम्बूपलपुत्रिकां शशिकरस्पृष्टामिव प्रेयसीम् ॥

हस्तिनीद्वययोश्चैव मतं समरतं त्रयम् ।
मृगीवृषं च बडबाहयमुच्चरतं द्वयम् ॥ ३४ ॥

नीचद्वयं ज बडबाशशकं हस्तिनीवृषम् ।
अत्युच्चमतिनीचं च मृग्यश्वं हस्तिनीशशम् ॥ ३५ ॥

इति प्रमाणभेदेन नवधा रतमुच्यते ।
उत्तमानि समान्याहुर्मध्यमुच्चरतद्वयम् ॥ ३६ ॥

नीचद्वयं तथाऽत्युच्चमतिनीचं विगर्हितम् ।
कण्डूतेरप्रतीकारादन्तर्लिङ्गाविमर्दनात् ॥ ३७ ॥

न द्रवन्ति न तृप्यन्ति योषितो नीचमेहने ।
उच्चेऽपि मृदुगुह्यान्तः सपीडा सव्यथा हृदि ॥ ३८ ॥

न द्रवन्ति न रज्यन्ते मनस्तन्त्रो हि मन्मथः ।
रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा मृदुमध्योग्रशक्तयः ॥ ३९ ॥

सन्ति कामालये कण्डूं जनयन्ति यथाबलम् ।
चण्डध्वजाभिघातेन कण्डूत्यपनयादनु ॥ ४० ॥

क्षरणाच्च सुखं तासां विसृष्टेः स्यन्दनात्मनः ।
*निस्संज्ञत्वं ततो याति मुकुलीकृतलोचना ॥ ४१ ॥

रतभेदाः

स्त्रीपुंसयोर्विसृष्टिश्च लघुमध्यचिरोदया ।
नवधा रतमेवं स्यात्कालतोऽपि प्रमाणवत् ॥ ४२ ॥

मन्दमध्यमचण्डाः स्युर्वेगतोऽप्युभये तथा ।
वेगः कामुकभावेन तेनापि नवधा रतम् ॥ ४३ ॥

---

* प्रारम्भात्प्रभृति स्यन्दः क्लेदात्मा सुखलेशदः ।
अन्ते तु नरवच्चासां विसृष्टेर्मूर्च्छनासुखम् ॥
क्वणं रटन्ती नृत्यन्ती मदती चातिविह्वला ।
निस्संज्ञत्वं .... ॥ इति रतिरहस्ये ।

वीर्यं बहुक्षताघातसहत्वं रतिलोलता ।
चण्डवेगस्य चिह्नानि मन्दवेगे विपर्ययः ॥ ४४ ॥

एतेषां मध्यमत्वे तु मध्यमत्वं समुन्नयेत् ।
कालप्रमाणभावैः स्युरित्येवं सप्तविंशतिः ॥ ४५ ॥

उत्तमरतम्

रतानि, तत्र साम्ये स्यात्त्रिभिः सुरतमुत्तमम् ।
सर्ववैषम्यतस्तु स्यादधमं पशुचेष्टितम् ॥ ४६ ॥

शेषे तु मध्यमत्वं स्यादेकत्रापि जुगुप्सितम् ।
अत्युच्चमातिनीचं च संक्षेपादिति भाषितम् ॥ ४७ ॥

मृग्यादिस्त्रीचिह्नानि

उक्तमृग्यादिभेदानामिदानीं चिह्नमुच्यते ।

समसूर्धा कुञ्चितघन-
केशी [1] तुच्छोदरी नितम्बाढ्या ।
अल्पविवरनासापुट-
[2] घटितरदनपक्ष्मलक्ष्मी च ॥ ४८ ॥

अरुणाधरकरचरणा
कोमलतरसरलसान्द्रभुजलतिका ।
आयतकर्णकपोल-
ग्रीवाऽनतिमांसलोरुजघना च ॥ ४९ ॥

समगुल्फा वरगज-
गतिरीर्ष्यावलितोन्नतस्तनी तन्वी ।
तरलमनाः सुकुमारा
लघुकोपा सुरतलम्पटा लघुभुक् ॥ ५० ॥

[1] तुच्छरतिः–मु. [2] विकटरुचिरपक्ष्मलाक्षी च–र. र.

कुसुमसुरभिसुरतसलिला
सरलाङ्गुलिरलसमधुरोक्तिः ।
निम्नषडङ्गुलगुह्या
ऋजुतनुरतिरागिणी हरिणी ॥ ५१ ॥

निम्नसमुन्नतमूर्धा
स्थूला बहुसान्द्राशिरसिजप्रचया ।
उत्पलदलचलनयना
स्थूलायतफालनेत्रगलवदना ॥ ५२ ॥

स्थूलरदराजिरायत-
दन्तच्छदपीनकठिनकुचकलशौ ।
कुञ्चितमांसलबाहुः
तुच्छोदरकमलमुकुलमृदुपाणिः ॥ ५३ ॥

विस्तृतहृदयकवाटा
गद्गदमधुरोक्तिरीर्ष्ययोद्विग्ना ।
निम्नसुवर्तुलनाभिः
वृत्तरुचिरजघनसमलघूरुश्च ॥ ५४ ॥

विपुलकटिर्नतमध्या
लीलालसगमनरक्तसमचरणा ।
कमलहृदय[1]तनुकोमल-
निद्राहारप्रिया प्रियप्रवणा ॥ ५५ ॥

मज्जवरमधात्वधिका
पूतिपललगन्धिसुरताम्बुः ।
अवनानमदनगुणिनी
वहति हि वडवा नवाङ्गुलं गुह्यम् ॥ ५६ ॥

स्थूलैरलकगण्डश्रोत्रनासापुटैर्या
करचरणभुजोरुद्वन्द्वकैर्ह्रस्वपीनैः ।
अतिनमितखर्वस्थूलया ग्रीवया च
प्रकटरदशिखाभिः कुन्तलैः स्थूलनीलैः ॥ ५७ ॥

[1] [illegible]

अनवरतरतेच्छा कुम्भिगम्भीरकण्ठ-
स्वरशबलशरीरा स्फार[1]लम्बाधरोष्ठी ।
विपुलमदनमोहा कोपना पिङ्गलाक्षी
करिमदमदनाम्बुः प्रायशो गूढपापा ॥ ५८ ॥

अतिबहुतरदोषा हस्तिनी दण्डसाध्या
वहति च रविसंख्यैरङ्गुलैर्गुह्यदेशम् ॥ ५९ ॥

प्रायः कोमलकुन्तलाः पृथुदृशः शान्ताश्च तुच्छाशयाः
सूक्ष्माङ्गाः शुचयः सुवर्तुलमुखास्तुल्याल्पदन्तास्तथा ।
बिभ्राणाः करजानुपादजघनग्रीवोरुषु क्षामतां
धन्याः स्वल्परताः सुगन्धिमदनस्यन्दा विनीताः शशाः ॥ ६० ॥

क्रूराः प्रोन्नतमौलयो दृढभुजाः सुप्रौढवक्षस्थलाः
रूक्षाः कूर्मनिभोदराश्च कठिनास्त्यागान्विताः पीवराः ।
शोणान्तःस्थितदीर्घलोचनभृतस्त्वारक्तहस्तोदराः
व्यालोला वृषभा नवाङ्गुलमितं कामाङ्कुशं बिभ्रति ॥ ६१ ॥

दीर्घस्थूलशिरोरुहाश्चलदतिस्फारेक्षणाः क्रोधनाः
अत्यन्तं कृशदीर्घकन्दररदश्रोत्रानना लोभिनः ।
पीनोरुस्थलदीर्घबाहुयुगला निद्रालवश्चालसाः
प्रौढा वक्रनखाङ्घ्रिजानुयुगला गम्भीरसंभाषणाः ॥ ६२ ॥

दृष्टाः खण्डरते रतास्त्वतितरां दीर्घाङ्गुलिश्रेणयः
स्थूलस्त्रीरतिलालसा बहुभुजो गत्या तु पृथ्व्यान्विताः ।
भूरिक्षारविगन्धिमन्मथजलप्रायास्तथाऽस्थ्याकुला
आदित्याङ्गुलिसम्मितं च तुरगा लिङ्गं सदा बिभ्रति ॥ ६३ ॥

कफप्रकृतिलक्षणम्

सुस्निग्धदन्तनखलोचनपक्ष्मयुग्मा
मानोन्नता प्रियतमे सुदृढानुरागा ।
श्यामाथ शीतमृदुमांसलगुह्यरन्ध्रा
प्रोक्ता कफप्रकृतिरेव वरा पुरन्ध्री ॥ ६४ ॥

[1] बिम्बाधरोष्ठी.

पित्तप्रकृतिलक्षणम्

स्यातिपित्तला तु गौराङ्गी शोणलोचनपाणिजा ।
क्षणक्रुद्धा प्रसन्ना च पीनश्रोणिपयोधरा ॥ ६५ ॥

बिभर्ति घर्मसलिलं विस्रगन्धि सुबुद्धिका ।
श्लथकोष्णवराङ्गी च कुशला सुरते मृदुः ॥ ६६ ॥

वातप्रकृतिलक्षणम्

वातुला तु कठोराङ्गी रूक्षकेशी प्रलापिनी ।
चञ्चला बहुभोज्या च कृष्णपाणिजलोचना ॥ ६७ ॥

श्यामा धूसरवर्णा च सुरते कठिना भृशम् ।
गोजिह्वाभखरस्पर्शं बिभर्ति मदनालयम् ॥ ६८ ॥

देवसत्त्वालक्षणम्

प्रसन्नवक्त्राम्बुजसौरभाङ्गी
सन्तोषयुक्ता शुचिकर्मदक्षा ।
प्रियंवदा भूरिजना धनाढ्या
नारीयमुक्ता किल देवसत्त्वा ॥ ६९ ॥

गन्धर्वसत्त्वालक्षणम्

सङ्गीतलीलारसिकाऽतिशान्ता
सुगन्धमाल्यादिरुचिः शुभाङ्गी ।
विलासिनी निर्मलचारुवेषा
गन्धर्वसत्त्वा वनिता प्रदिष्टा ॥ ७० ॥

यक्षसत्त्वालक्षणम्

लोकलज्जा मधुमांससक्ता
पीनस्तनी चम्पकगौरदेहा ।
कोपान्विता सन्ततभोगवाञ्छा
प्रोक्ता कवीन्द्रैः खलु यक्षसत्त्वा ॥ ७१ ॥

मनुष्यसत्त्वालक्षणम्

आतिथ्यसख्यादिषु बद्धभा[1]वाऽ-
नुरागिणी निर्मलचित्तवृत्तिः ।
नानाव्रतैरेति न च प्रयासं
मनुष्यसत्त्वा परिकीर्तिता सा ॥ ७२ ॥

पिशाचसत्त्वालक्षणम्

दुश्चारिणी कुत्सितभूरिभोज्यैः
हृष्टाऽतिधृष्टा परितप्तगात्रा ।
खर्वातिकृष्णा सविकारवक्त्रा
मालिन्ययुक्ता च पिशाचसत्त्वा ॥ ७३ ॥

नागसत्त्वालक्षणम्

व्याकुला भ्रान्तिशीला च सोच्छ्वासं बहु जृम्भते ।
निद्रासक्ता च सततं नागसत्त्वेति सा स्मृता ॥ ७४ ॥

काकसत्त्वालक्षणम्

उद्योगं निष्फलं कुर्यान्नेत्रे संभ्रामयेन्मुहुः ।
अतिक्षुधार्ता सततं काकसत्त्वेति सोच्यते ॥ ७५ ॥

कपिसत्त्वालक्षणम्

अत्यन्तचपला या तु सततोद्भ्रान्तलोचना ।
दन्तसंघट्टसक्ता च कपिसत्त्वेति तां विदुः ॥ ७६ ॥

खरसत्त्वालक्षणम्

स्वभावाद्दुष्टवाक्यानि विप्रियाण्येव भाषते ।
अपेतरागा स्नानादौ खरसत्त्वेति [2] सा स्मृता ॥ ७७ ॥

[1] वा नुरागिणी—मु. [2] कीर्तिता—मु.

राक्षससत्त्वालक्षणम्

उद्विग्नमानसा या तु [1] उग्रं कटु च भाषिणी ।
नित्यं हिनस्ति भर्तारं राक्षसीं तां विनिर्दिशेत् ॥ ७८ ॥

गुह्यकसत्त्वालक्षणम्

दीर्घानना दीर्घनासा मृदुरोमा च जङ्घयोः ।
निगूहयन्ती गुह्यानि गुह्यकांशसमुद्भवा ॥ ७९ ॥

पितृसत्त्वालक्षणम्

कातरा गूढमन्त्रा च परवेश्माशनप्रिया ।
तमःप्रिया च सन्तानापेक्षिणी पितृसम्भवा ॥ ८० ॥

ऋषिसम्भवालक्षणम्

गौराङ्गी दृढचित्ता च देवभक्ता पतिव्रता ।
स्वल्पाशना च धर्मज्ञा कृशा ऋष्यंशसम्भवा ॥ ८१ ॥

किन्नरांशसम्भवा

ईषद्रक्तोरुजङ्घा च स्फुटिताङ्घ्रितला मनाक् ।
नात्यायतमुखी दीर्घलोचना समनासिका ॥ ८२ ॥
श्यामा कर्कशहस्ता च किन्नरांशसमुद्भवा ।

वर्ज्याः स्त्रियः

अन्यासामपि जातीनामंशेभ्यश्च समुद्भवाः ॥ ८३ ॥
खरस्वभावमुख्यैश्च दूषिताः परिवर्जयेत् ।

मध्यदेशसम्भवा

विचित्रवेषा शुचिकर्मदक्षा
सुशिल्पिनी दन्तनखादिरक्ता ।
मनोजसङ्ग्रामविनोदरङ्गा
स्यान्मध्यदेशप्रभवा पुरन्ध्री ॥ ८४ ॥

[1] उग्रैकभाषिणी—मु.

मनुष्यसत्त्वालक्षणम्

आतिथ्यसख्यादिषु बद्धभा[1]वाऽ-
नुरागिणी निर्मलचित्तवृत्तिः ।
नानाव्रतैरेति न च प्रयासं
मनुष्यसत्त्वा परिकीर्तिता सा ॥ ७२ ॥

पिशाचसत्त्वालक्षणम्

दुश्चारिणी कुत्सितभूरिभोज्यैः
हृष्टाऽतिधृष्टा परितप्तगात्रा ।
खर्वातिकृष्णा सविकारवक्त्रा
मालिन्ययुक्ता च पिशाचसत्त्वा ॥ ७३ ॥

नागसत्त्वालक्षणम्

व्याकुला भ्रान्तिशीला च सोच्छ्वासं बहु जृम्भते ।
निद्रासक्ता च सततं नागसत्त्वेति सा स्मृता ॥ ७४ ॥

काकसत्त्वालक्षणम्

उद्योगं निष्फलं कुर्यान्नेत्रे संभ्रामयेन्मुहुः ।
अतिक्षुधार्ता सततं काकसत्त्वेति सोच्यते ॥ ७५ ॥

कपिसत्त्वालक्षणम्

अत्यन्तचपला या तु सततोद्भ्रान्तलोचना ।
दन्तसंघट्टसक्ता च कपिसत्त्वेति तां विदुः ॥ ७६ ॥

खरसत्त्वालक्षणम्

स्वभावाद्दुष्टवाक्यानि विप्रियाण्येव भाषते ।
अपेतरागा स्नानादौ खरसत्त्वेति [2] सा स्मृता ॥ ७७ ॥

---

[1] वा ऽनुरागिणी–मु. [2] कीर्तिता–मु.

राक्षससत्त्वालक्षणम्

[illegible]नानसा या तु [1] उग्रं कटु च भाषिणी ।
[illegible] हिनस्ति भर्तारं राक्षसीं तां विनिर्दिशेत् ॥ ७८ ॥

गुह्यकसत्त्वालक्षणम्

[illegible]ना दीर्घनासा मृदुरोमा च जङ्घयोः ।
[illegible]न्ती गुह्यानि गुह्यकांशसमुद्भवा ॥ ७९ ॥

पितृसत्त्वालक्षणम्

[illegible] गूढमन्त्रा च परवेश्माशनप्रिया ।
[illegible]या च सन्तानापेक्षिणी पितृसम्भवा ॥ ८० ॥

ऋषिसम्भवालक्षणम्

[illegible] दृढचित्ता च देवभक्ता पतिव्रता ।
[illegible]ना च धर्मज्ञा कृशा ऋष्यंशसम्भवा ॥ ८१ ॥

किन्नरांशसम्भवा

[illegible]जङ्घा च स्फुटिताङ्घ्रितला मनाक् ।
[illegible]मुखी दीर्घलोचना समनासिका ॥ ८२ ॥
[illegible] कर्कशहस्ता च किन्नरांशसमुद्भवा ।

वर्ज्याः स्त्रियः

[illegible]मपि जातीनामंशेभ्यश्च समुद्भवाः ॥ ८३ ॥
[illegible]मावमुख्यैश्च दूषिताः परिवर्जयेत् ।

मध्यदेशसम्भवा

[illegible]वेषा शुचिकर्मदक्षा
[illegible]ल्पिनी दन्तनखादिरक्ता ।
[illegible]क्रामविनोदरङ्गा
[illegible]मध्यदेशप्रभवा पुरन्ध्री ॥ ८४ ॥

[illegible]भाषिणी–मु.

मालवदेशसम्भवा

उपभोगकलानुरागिणी
चिरसम्भोगरसप्रतोषिणी
करघातनतुष्टमानसा
वनिता मालवदेशसम्भवा ॥ ८५ ॥

आभीरसमुद्भवा

अभिघातरुचिर्विरज्यते
नखदन्तैः परिरम्भलालसा ।
बहुचुम्बनहार्यमानसा
वनिताभीरसमुद्भवा स्मृता ॥ ८६ ॥

लाटदेशीया

परिरम्भणलोलुपा रद-
क्षतघातैर्द्रवमेति सत्वरम् ।
सुकुमारतनुर्मनोरमा
सुरते नृत्यति लाटकामिनी ॥ ८७ ॥

आन्ध्रकर्णाटदेशीया

मृद्वी दुराचाररता वहन्ती
रतार्तिमुच्चैरपि नर्मदक्षा ।
त्रपाविहीनातिमनोरमाङ्गी
स्यादान्ध्रकर्णाटभवा पुरन्ध्री ॥ ८८ ॥

कोसलदेशीया

नितान्तकण्डूतियुतस्मरालया
द्रवन्ति चण्डध्वजघातनाच्चिरम् ।
रतिप्रयोगे चतुराश्च योषितः
प्रकीर्तिताः कोसलराष्ट्रसम्भवाः ॥ ८९ ॥

पाटलिपुत्रमहाराष्ट्रजाताः

[illegible]मनोरमाश्च नितरां साक्षेपवाग्विभ्रमाः
[illegible]श्चपलाः कलासु कुशला गाढानुरागान्विताः ।
[illegible] पाटलिपुत्रजा अपि महाराष्ट्रोद्भवाः सन्ततं
[illegible]विनोदभावरसिकाः संकीर्तिताः सूरिभिः ॥ ९० ॥

वङ्गगौडदेशीयाः

[illegible]दुशरीरा चुम्बनालिङ्गनादौ
[illegible]धृतभावा क्रूरचेष्टा विरक्ता ।
[illegible]खयुद्धे स्तोकवेगा पुरन्ध्री
[illegible] तरलनेत्रा वङ्गजा गौडजा च ॥ ९१ ॥

उत्कलदेशीया

[illegible]रतामिलाषिणी
[illegible]ज्ञा नखदानतोषिणी ।
[illegible]नुरागशालिनी
[illegible] कथितेयमुत्कली ॥ ९२ ॥

कामरूपसम्भवा

[illegible] कोमलदेहवल्ली
[illegible] द्रवन्ती स्मरकेलिरङ्गे ।
[illegible]दक्षा प्रचुरानुरागा
[illegible]कामरूपप्रभवा पुरन्ध्री ॥ ९३ ॥

वनवासजाता

[illegible]निगूहने रता
[illegible]ग्रहणे च तत्परा ।
[illegible] वनवाससंभवा
[illegible] परिकीर्तिता बुधैः ॥ ९४ ॥

घूर्जरदेशीया

उपभोगरता सुलोचना
लघुसम्भोगविधिप्रतोषिणी ।
शुभवेषधरा विचक्षणा
कथिता सा खलु घूर्जरी बुधैः ॥ ९५ ॥

सिन्ध्ववन्तीबाह्लीकजाताः

प्रचण्डवेगा अतिकष्टसाध्याः
सुकोपवत्यश्चलनेत्रपाताः ।
भवन्ति दुष्टाः किल सिन्धुजाता
अवन्तिबाह्लीकभवाश्च नार्यः ॥ ९६ ॥

द्रविडसौवीरमलयजाताः

मृद्व्यः सुवाचो लघुभोगसाध्याः
ससाहसा वीतभयत्रपाश्च ।
समानरूपा द्रविडे प्रजाताः
सौवीरदेशे मलयेऽपि नार्यः ॥ ९७ ॥

काम्भोजपाण्ड्यजाताः

नखादिविन्यासकला[1]विधिज्ञाः
सम्भोगसम्मर्दनजातरोषाः ।
स्वभावतो दुष्टतमाः प्रचण्डाः
काम्भोजपाण्ड्यप्रभवाः पुरन्ध्र्यः ॥ ९८ ॥

म्लेच्छाङ्गनाः पर्वतगान्धारकाश्मीरभवाश्च नार्यः

दुर्गन्धगात्रा लघुभोगतुष्टाः
सुचुम्बनाश्लेषणभावहीनाः ।
म्लेच्छाङ्गनाः पर्वतजाश्च नार्यो
गान्धारकाश्मीरभवास्तथैव ॥ ९९ ॥

[1] विहीनाः–अनङ्गरङ्गे.

पुष्पपुरमद्रजाताः

सम्भोगदक्षाः कुशलाः [1]सुलज्जाः
प्रियोपभोगा अतिचण्डवेगाः ।
मनोरमाः पुष्पपुरे प्रसूताः
स्युरङ्गना मद्रसमुद्भवाश्च ॥ १०० ॥

जात्यादिसाम्यमिति तत्त्वत एव यस्तु
ज्ञात्वा नरः सकलकामकलाप्रवीणः ।
सन्तोषयेच्च सततं सुरतप्रयोगैः
प्राणैः समत्वमुपयाति स कामिनीनाम् ॥ १०१ ॥

देवादिसत्त्वानि यथा वधूनां
तथैव पुंसामपि संभवन्ति ।
यो देशधर्मः प्रकृतिश्च वापि
सर्वं समानं विबुधा वदन्ति ॥ १०२ ॥

स्त्रीणां विनाशहेतवः

पितृसदननिवासः सङ्गतिः पुंश्चलीभिः
प्रवसनमपि पत्युर्वार्धकं [2]सेर्ष्यता च ।
वसतिरपि च पुंभिर्दुष्टशीलैरवश्यं
क्षतिरपि निजवृत्ते योषितां नाशहेतुः ॥ १०३ ॥

वयोभेदेन बालादिनिर्णयः

यावत् षोडशसङ्ख्यमब्दमुदिता बाला, ततस्त्रिंशकं
यावत्सा तरुणीति, बाणविशिखैः सङ्ख्या तु यावद्भवेत् ।
सा प्रौढेत्यभिधीयते कविवरैर्वृद्धा तदूर्ध्वं मता
निन्द्या कामकलाकलापविधिषु त्याज्याः सदा कामिभिः ॥१०४॥

बालादीनां रञ्जने कालविशेषः

बाला नवीनसुरते मुदिता तमिस्रे
संजायतेऽथ तरुणी महति प्रकाशे ।

[1] सुशीलाः–मु. [2] सेवनं च–मु.

प्रौढा प्रकाशतमसोः समुपैति सौख्यं
वृद्धा न च क्वचन जीवनहारिणी सा ॥ १०५ ॥

बालादीनां रञ्जसाधनानि

बाला ताम्बूलमाल्याद्यैस्तरुणी भूरिभूषणैः ।
सुप्रेमा रज्यते प्रौढा वृद्धा [1] स्वालापगौरवैः ॥ १०६ ॥

स्त्रीणां वैराग्यकारणानि

कार्पण्यादतिमानरोगविरहोद्यो[2]गादिपारुष्यतो
मालिन्यात्समयक्षतादिभयतः शोकाच्च दारिद्र्यतः ।
भर्तॄणां तनुतादिभिश्च वपुषः काठिन्यतः[3] शङ्कनात्
दोषाणां च वृथा प्रयाति वनिता वैराग्यमुच्चैः सदा ॥ १०७ ॥

विरागिण्याः स्त्रियश्चेष्टाः

नाभिपश्यति भर्तारं नोत्तरं संप्रयच्छति ।
वियोगे सुखमाप्नोति संयोगे चातिसीदति ॥ १०८ ॥

शय्यामुपगता शेते वदनं मार्ष्टि चुम्बिता ।
तन्मित्रैर्द्वेष्टि मानं च विरक्ता नाभिवाञ्छति ॥ १०९ ॥

दम्पत्योश्चतुर्विधा प्रीतिः

नैसर्गिकी विषयजा समा चाभ्यासकी तथा ।
चतुर्विधेति विद्वद्भिर्दम्पत्योः प्रीतिरुच्यते ॥ ११० ॥

नैसर्गिकी प्रीतिः

अभ्यासविषयासाध्या दम्पत्योः सहजा तु या ।
सान्द्रा निसर्गभूता च प्रीतिर्नैसर्गिकी मता ॥ १११ ॥

विषयजासमे प्रीती

मालाचन्दनभोज्याद्यैर्विषयैर्वर्धिता तु या ।
प्रीतिर्विषयजा प्रोक्ता, समयोगे समा स्मृता ॥ ११२ ॥

[1] सल्लाप—मु. [2] गाच्च पारु—मु. [3] शङ्किता—मु.

आभ्यासिकी प्रीतिः

आखेटदेवपूजादिकेलीसङ्गीतकर्मसु ।
अभ्यासयोगाद्या वृद्धिं याति साभ्यासिकी मता ॥ ११३ ॥

स्त्रीगुह्यस्थानस्थितलक्षणानि

योनिरभ्यन्तरे कापि पद्मकिञ्जल्ककोमला ।
कापि स्याद्घटिकाकीर्णा काचिद्वलिचयाकुला ॥ ११४ ॥

गोजिह्वाभखरस्पर्शा काचिदभ्यन्तरे भवेत् ।
पूर्वपूर्वतरा तासु श्रेष्ठा ज्ञेया विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

कामाङ्कुशनाडी

योनिमध्येऽस्ति नाड्येका कामाङ्कुशसमा हि सा ।
लिङ्गेन शोभिता सैव मदवारि निरन्तरम् ॥ ११६ ॥

कामातपत्रात्सृजति स स्यन्द इति कीर्त्यते ।

मन्मथच्छत्रम्

वराङ्गरन्ध्रादूर्ध्वं तु नासिकाभं यदस्ति तत् ॥ ११७ ॥
मन्मथच्छत्रमित्याहुराढ्यं मदसिराचयैः ।

पूर्णचन्द्रा नाडी

योनिरन्ध्रे नातिदूरात्पूर्णचन्द्रास्ति नाडिका ॥ ११८ ॥

मनोजवारिसंपूर्णा स्त्रीणां तिष्ठति सर्वदा ।
तद्विसृष्ट्या द्रुता नारी प्रोच्यते पूर्वसूरिभिः ॥ ११९ ॥

अल्पसाध्या

…ादिश्रान्तदेहा चिरविरहवती मासमात्रप्रसूता
…र्मालस्या च नव्या ज्वरयुततनुका त्यक्तमानप्रसन्ना ।
…ता पुष्पावसाने नवरतिसमये मेघकाले वसन्ते
…यः संपन्नरागा मृगशिशुनयना स्वल्पसाध्या रते स्यात् ॥

…दिश्रान्तदेहा—अनङ्गरङ्गे.

कन्दर्पयुद्धे प्रथमेऽल्पभावा-
श्चिरेण तृप्तिं वनिता लभन्ते ।
शीघ्रं द्वितीये धृतभूरिभावाः
पुंसः क्रमोऽयं विपरीत उक्तः ॥ १२१ ॥

स्त्रीणां सुरतस्पृहाचिह्नानि

संगृह्णात्यलकान्मुहुः कुचयुगं वस्त्रेण चाच्छादयेत्
दन्तेनाप्यधरं दशेच्च विरमेत्संजातलज्जा क्षणम ।
प्रायश्चुम्बति बालकं निजवपुः सम्मृज्यते जृम्भते
[1]रथ्यां चापि रुणद्धि पश्यति च दोर्मूलं हसत्यादरात् ॥ १२२ ॥

आलिङ्गत्स्वसखीं प्रियं प्रलपति प्रत्युत्तरं याचते
प्रव्यक्तं न च भाषते स्मितमुखी व्रीडां वृथा धारयेत् ।
व्याजेनैव विलम्बते प्रकुरुते मौलौ च कण्डूयनं
सा प्रोद्यत्सुरतस्पृहा बुधजनैर्ज्ञेयेति भावैः सदा ॥ १२३ ॥

सुलभसाध्या नारी

निर्लज्जा विधवा कलासु कुशला गोष्ठीपरा दुर्भगा
क्लीबस्थूलकठोरवामनजरद्वैरूप्यभार्या तु या ।
द्वारावस्थितिशीलिकाऽतिचपला वन्ध्या महामानिनी
प्रत्यग्रा तरुणी महाविरहिणी साध्या सुखेनाङ्गना ॥ १२४ ॥

अनुरागिणीचिह्नानि

लज्जां न धत्तेऽभिमुखं च पश्येत्
पादेन भूमिं विलिखेत्स्थिता च ।
व्यनक्ति गात्रं कुरुते च हास्यं
[2]दृष्ट्वा कटाक्षैर्नयने पिदध्यात् ॥ १२५ ॥

पृष्टाऽस्फुटं सस्मितमेव वाक्यं
शनैर्वदेच्चानुसरेद्व्रजन्तम् ।
विलोक्य तं व्याजकथाप्रसङ्गा-
दुच्चैर्वदेत्स्वं परिदर्शयन्ती ॥ १२६ ॥

[1] मार्गं चापि—अ. र. [2] दृष्ट्वा कटाक्षं नयने विदध्यात्—अनङ्गरङ्गे

तन्मित्रवर्गे प्रणयं विदध्या-
दित्यादिवार्तामसकृच्च पृच्छेत् ।
कति स्त्रियोऽस्यालयगाः सुरूपाः
कस्यामयं प्रेम भृशं विधत्ते ॥ १२७ ॥

द्राति दृष्ट्वा स्वकुचं करेण
संस्फोटयेदङ्गुलिकाः सजृम्भम् ।
त्रपाविहीना न ददाति तस्मै
स्वदर्शनं याचितमप्यजस्रम् ॥ १२८ ॥

पुष्पादिना हन्ति तथातितारं
सञ्चालयेन्मार्ष्टि भुजं करेण ।
व्याजेन गच्छेत्सदनं कराङ्घ्रि-
वक्त्रेषु घर्माम्बु वहेद्विलोक्य ॥ १२९ ॥

इत्यादिचिह्नैरनुरागयुक्तां
ज्ञात्वा विदग्धां मृगशावकाक्षीम् ।
सम्प्रेषयेत्तां प्रति निर्विशङ्कं
दूतीं वरां कामकलाप्रवीणः ॥ १३० ॥

पुंसः प्रथमादियामेषु शङ्खादिसंज्ञाभेदाः

आद्ययामे तु शङ्खः स्यान्महाशङ्खो द्वितीयके ।
पद्मस्तृतीयके यामे महापद्मश्चतुर्थके ॥ १३१ ॥

स्तु पञ्चमे यामे विरामः षष्ठके स्मृतः ।
रः सप्तमे ज्ञेयः प्रत्यक्षश्चाष्टमे मतः ॥
दाडिमं तु द्विजे ज्ञेयं पनसं क्षत्रिये स्मृतम् ॥ १३२ ॥

कदलीफलकं वैश्ये चाम्रकं शूद्रके मतम् ।
राजपुत्रे द्विजेन्द्रश्च सम्पूर्णेन्दुश्च भूपतौ ॥ १३३ ॥

ब्राह्मण्यां कुन्दपुष्पं स्याद्राजपुत्र्यां च मालती ।
मल्लिका वैश्यपुत्र्यां च शूद्रपुत्र्यां तु कैरवम् ॥ १३४ ॥

बालुके भ्रमरः प्रोक्तः कामिन्यां चूतमञ्जरी ।
भल्लातकफलं भीरौ भयाभावे हरीतकी ॥ १३५ ॥

छिन्नवस्त्रं तु विच्छेदे दशाग्रन्थिश्च सङ्गमे ।
एकस्नेहे तथा चैको द्वयोः स्नेहे च तद्द्वयम् ॥ १३६ ॥

दूतीलक्षणम्

मालाकारवधूः सखी च विधवा धात्री नटी शिल्पिनी
सैरन्ध्री प्रतिगेहिकाथ रजकी दासी च सम्बन्धिनी ।
बाला प्रव्रजिता च भिक्षुवनिता तक्रस्य विक्रेयिका
मान्या कारवधूः विदग्धपुरुषैः प्रेष्या इमा दूतिकाः ॥१३७॥

सुरते निषिद्धप्रदेशकालौ

वह्निब्राह्मणपूज्यवर्गनिकटे नद्यां च देवालये
दुर्गादौ च चतुष्पथे परगृहेऽरण्ये श्मशाने दिवा ।
सङ्क्रान्तौ शशिसंक्षयेऽथ शरदि ग्रीष्मे ज्वरार्तौ व्रते
सन्ध्यायां च परिश्रमेषु सुरतं कुर्यान्न विद्वान् क्वचित् ॥ १३८ ॥

सुरतयोग्यस्थानविशेषः

विस्तीर्णे ललिते सुधाधवलिते चित्रादिनाऽलङ्कृते
रम्ये प्रोन्नतचत्वरेऽगुरुमहाधूपादिपुष्पान्विते ।
सङ्गीताङ्गविराजिते स्वभवने दीपप्रभाभासुरे
निश्शङ्कं सुरतं यथाभिलषितं कुर्यात्समं कान्तया ॥ १३९ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले कामशास्त्रे जातिस्वभावगुणदेशधर्मचेष्टादि[illegible]
नाम द्वादशस्तरङ्गः

———

अथ त्रयोदशस्तरङ्गः

* जातिस्वभावादिकमीरितं प्रा-
गथोच्यते बाह्यरतोपयोगः ।
आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं
तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमेतत् ॥ १ ॥

* अस्मिंस्तरङ्गे रतिरहस्य-अनङ्गरङ्गग्रन्थार्थ्यां विषयाः सङ्गृहीताः

अजातजातस्मरकेलिभेदा-
द्विधा पुनर्द्वादशधा च तत्स्यात् ।

स्पृष्टकम्—(असञ्जातरत्योरालिङ्गनभेदाः)

यद्योषितः सम्मुखमागताया
अन्यापदेशाद्व्रजतो नरस्य ॥ २ ॥
गात्रेण गात्रं घटते रतज्ञाः
आलिङ्गनं स्पृष्टकमेतदाहुः ।

विद्धकम्

यद्गच्छती कञ्चन वञ्चिताक्षं
स्थितोपविष्टं पुरुषं स्तनाभ्याम् ॥ ३ ॥
नितम्बिनी विध्यति, तां च गाढं
गृह्णात्यसौ विद्धकमुच्यते तत् ।

उद्घृष्टकपीडिते

यात्रोत्सवादौ तिमिरे घने वा
यद्गच्छतोः स्याच्चिरमङ्गसङ्गः ॥ ४ ॥
उद्घृष्टकं, तत्पुनरेव कुड्ये
निपीडनात्पीडितसंज्ञकं स्यात् ।
भावप्रबोधार्थमजातरत्यो-
श्चतुर्विधोक्ता परिरम्भलीला ॥ ५ ॥
सञ्जातरत्योस्त्वनुरागवृद्ध्यै-
र्बुधैरसावष्टविधोपदिष्टा ।

वल्लरीवेष्टितं (जातरत्योः)

प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा वेष्टयन्ती
द्रुममिव सरलाङ्गी मन्दसीत्का तदीयम् ।
वदनमुदितलीला[1]क्रन्दना चुम्बनार्थं
नमयति, [2] कथितं तद्वल्लरीवेष्टितं च ॥ ६ ॥

[1] क्रन्दमाचुम्बनार्थं—र. र. [2] विनमन्ती तल्लतावेष्टितं स्यात्—र. र.

वृक्षाधिरूढम्

रमणचरणमेकेनाङ्घ्रिणाक्रम्य [1]भिन्न-
श्वसितमपरपादे[2]नाक्रमन्ती तदूरुम् ।
निजमथ भुजमेकं पृष्ठतोऽस्यार्पयन्ती
पुनरपरपदेन [3]प्रार्थयन्ती तदंसम् ॥ ७ ॥

तरुमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरोढुं
यदभिलषति नारी तच्च वृक्षाधिरूढम् ।
स्थितपतिमधिकृत्य प्रोक्तमाश्लेषयुग्मं
सपदि च कथनीयाः सुप्तसंश्लेषभेदाः ॥ ८ ॥

तिलतण्डुलितम्

भुजगुह्यविपर्ययान्मिथो
घटयेच्चेन्मिथुनं सुनिश्चलम् ।
तिलतण्डुलसंज्ञकं तदा
परिरम्भं कथयन्ति सूरयः ॥ ९ ॥

क्षीरनीरम्

अङ्केऽथ तल्पे पतिसम्मुखस्था
कान्ता समालिङ्गति यत्र गाढम् ।
मिथः प्रवेशं कुरुते निजाङ्गैः
स्यात् क्षीरनीरं परिरम्भणं तत् ॥ १० ॥

ऊरूपगूढम्

मनसिजतरलायाः सम्भृतानङ्गरागो
यदि पतिरबलायाः पीडयेदूरुयुग्मम् ।
दरदलितनिजोरुद्वन्द्वसन्दंशयोगात्
तदिह मुनिमतज्ञैरुक्तमूरूपगूढम् ॥ ११ ॥

[1] भिन्नं–र. र. [2] नाश्रयन्ती–र. र. [3] प्राश्रयन्ती.

जघनोपश्लेषः

जघनकलितकान्तश्रोणिरन्योपरिष्टात्
[1](व्रजति यदिह नारी स्रस्तकेशोत्तरीया ।
करजरदनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्सुः)
कथयति जघनोपश्लेषमेनं मुनीन्द्रः ॥ १२ ॥

स्तनालिङ्गनम्

उरसि कमितुरुच्चैराविशन्ती वराङ्गे
स्तनभरमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तत् ।

लालाटिकम्

मुखमभिमुखमक्ष्णोरक्षिणी न्यस्य हन्या-
दलिकमलिकपट्टेनेति लालाटिकं तत् ॥ १३ ॥

चुम्बनस्थानानि

नयनगलकपोलं दन्तवासो मुखान्तः
स्तनयुगलललाटं चुम्बनस्थानमाहुः ।

लाटानां चुम्बनस्थानानि

दधति जघननाभीमूलकक्षासु चुम्ब-
व्यतिकरसुखमुच्चैर्देशसात्म्येन लाटाः ॥ १४ ॥

मिलितम्

नारीमुखान्ते वदनं स्वकीयं
समानयेद्यत्र बलेन कान्तः ।
सा नैव चुम्बेदतिकोपयुक्ता
स्याच्चुम्बनं तन्मिलिताभिधानम् ॥ १५ ॥

स्फुरितम्

दयितस्य निवेश्य वक्त्रके
निजवक्त्रं परिचुम्बिताधरम् ।

[1] रतिरहस्यपाठः.

न पिबेदबला तदाननं
स्फुरिताख्यं किल चुम्बनं तथा ॥ १६ ॥

घट्टितम्

करेण कान्तस्य निमील्य नेत्रे
जिह्वां मुखान्तर्विनिधाय यत्र ।
चुम्बेद्विलोला परिमीलिताक्षी
तद्घट्टिताख्यं मुनयो वदन्ति ॥ १७ ॥

तिर्यक्चुम्बनम्

करेण कान्ताचुबुकं गृहीत्वा
पिबेत्पतिः पश्चिमभागवर्ती ।
[1]मिथोऽधरं यत्र तु तिर्यगाख्यं
प्रोक्तं कवीन्द्रैः खलु चुम्बनं तत् ॥ १८ ॥

उत्तरौष्ठम्

दन्तैर्गृहीत्वा मदनार्तिलोला-
धरं विचुम्ब्याशु दशेत्स्वभर्तुः ।
कान्ता तदीयं कथितं मुनीन्द्रै
[2]रत्युत्तराख्यं परिचुम्बनं हि ॥ १९ ॥

पीडितकम्

आदाय दन्तच्छदमाशु भर्तुः
कराङ्गुलीसंपुटकेन नारी ।
जिह्वाग्रदेशेन घटेद्दशेच्च
तच्चुम्बनं पीडितसंज्ञकं स्यात् ॥ २० ॥

सम्पुटम्

[3]प्रियामुखं स्वाधरसम्पुटेन
विशेत्पतिः सापि तथैव भर्तुः ।

[1] प्रियाधरं–अ. न. [2] रित्युत्तरौष्ठं–अ. न. [3] प्रिया[illegible]–[illegible]

[1]तत्सम्पुटाख्यं हनुवक्त्रसंज्ञं
सत्केलिजिह्वाननकण्ठदेशम् ॥ २१ ॥

प्रतिबोधम्

सम्प्राप्तनिद्रां रहसि स्वकान्तां
चिरागतश्चुम्बति यत्र भर्ता ।
प्रोक्तं कवीन्द्रैः प्रतिबोधसंज्ञं
तच्चुम्बनं सर्वरसातिरेकम् ॥ २२ ॥

समौष्ठम्

अधरोष्ठयुगेन कामिनी
पतिवक्त्रोष्ठयुगं स्वजिह्वया ।
परिपीय विचुम्ब्य [2]नर्तये-
त्कथितं तद्धि समौष्ठसंज्ञकम् ॥ २३ ॥

नखक्षतम्

कक्षाकरोरुजघनस्तनपार्श्वपृष्ठ-
हृत्कन्धरासु नखराः खरवेगयोः स्युः ।
अप्यन्ययोर्नवरते विरते च माने
पुष्पे मदे प्रसवने विरहे प्रयोज्याः ॥ २४ ॥

सात्म्येन वा रदविधेरपि निर्णयोऽयं
प्रत्यग्रभूरिशिखरा अतिवेगयोः स्युः ।

नखानां गुणाः

वर्धिष्णुता मलिनता मृदुतोज्ज्वलत्वं
नीरेखताऽस्फुटितततेति गुणा नखानाम् ॥ २५ ॥

नखविलेखनप्रभेदाः (ललितम्)

अव्यक्तरेखमणिकर्म नखैः समस्तैः
रोमाञ्चकुच्चटचटाध्वनियोजितान्तम् ॥

[1] [illegible]दं प्रेमरसातिरेकात्स्याच्चुम्बनं सम्पुटकं तथैव–अन. [2] नृत्यते–र. र.

अङ्गुष्ठजाग्रनखताडनतो नखानां
गण्डस्तनाधर[1]गले ललितं लिखन्ति ॥ २६ ॥

मण्डलकम्

वक्रोऽर्धचन्द्र इति च स्तनकन्धराग्रे
तौ सम्मुखौ वदति मण्डलकं मुनीन्द्रः ।
स्थानं च तस्य भगमूर्धककुन्धरोरु
द्वित्राङ्गुलं परित एव लिखन्ति रेखाः ॥ २७ ॥

मयूरपदकम्

अङ्गुष्ठजं नखमधो विनिवेश्य कृष्ट्वा
सर्वाङ्गुलीकररुहैरुपरि स्तनस्य ।
यच्चूचुकाभिमुखमेत्य भवन्ति रेखा-
स्तज्ज्ञा मयूरपदकं तदुदाहरन्ति ॥ २८ ॥

शशप्लुतम्

सर्वैः शशप्लुतमिदं करजैः कुचाग्रे

उत्पलपत्रम्

[2]तत्तिर्यगुत्पलदलं स्तनगुह्यपृष्ठे ।

लेखा

रेखा घनास्त्रिचतुरा जघने स्तने वा
[3]भर्तुः प्रवासगमने विदधुर्विदग्धाः ॥ २९ ॥

दशनच्छेद्यम्

[4](स्निग्धत्विषः शितशिखानतिदीर्घखर्वा
रागस्पृशः समघना दशनाः प्रशस्ताः ।)
तेऽन्तर्मुखोत्तररदच्छदनेत्रवर्ज्ञे
स्थानेषु चुम्बनविधिः कथितेषु योज्यः ॥ ३० ॥

---

[1] गमाच्छुरितं वदन्ति–र. र. [2] ह्यन्वर्थमुत्पल–र. र. [3] [illegible]
[4] रतिरहस्यपाठः.

गूढकम्

...कलिङ्गमधरे किल गूढकं स्यात्

उच्छूनकम्

उच्छूनकं दशनवाससि वामगण्डे ।

प्रवालमणिः

...त्पीडनात्तदधरोष्ठविशेषयोगात्
...प्रवालमणिरभ्यसनेन साध्यः ॥ ३१ ॥

बिन्दुः

...ऽधरं तिलश एव विखण्डने स्यात्
...न्दू रदद्वयकृते,

मणिबिन्दुमाले

सकलैः कृते तु ।
...तां शिताग्रदशनैर्मणिबिन्दुमाले
...ललाटगलवङ्क्षणभूषणे ते ॥ ३२ ॥

खण्डाभ्रकम्

...भ्रकं स्तनतटे दशनाग्रलेख्यं
...मण्डलाकृतियुतं विषमैश्च कूटैः ।

वराहचर्वणम्

...न्तरा रदनराजिरखर्वसान्द्रा
...त्कोलचर्वितमियं स्तनपृष्ठभूषा ॥ ३३ ॥

केशग्रहणम्

... घनाः कुञ्चितनीलवर्णाः
...ः प्रशस्तास्तरुणीजनानाम् ।
...दै विधिनैव मन्दं
... नरैश्चुम्बनदानकाले ॥ ३४ ॥

समहस्ततरङ्गरङ्गके

चिकुरान्परिगृह्य चुम्बति
करयुग्मेन पतिः प्रियां यदि ।
समहस्तकमित्यथैकतो
यदि हस्तेन तरङ्गरङ्गकम् ॥ ३५ ॥

भुजङ्गवल्लिकम्

[1] परिकृष्य करेण कुन्तलान्
मदनार्तो यदि धारयेत्प्रियाम् ।
रतिकेलिकलापकोविदाः
कथयन्तीति भुजङ्गवल्लिकम् ॥ ३६ ॥

कामावतंसः

कर्णप्रदेशस्थकचान् विकृष्य
[2] पतिं मुदा चुम्बति यत्र नारी ।
पतिश्च रागात् सुरतावतारे
कामावतंसः स कचग्रहः स्यात् ॥ ३७ ॥

इति प्रदिष्टाः कतिचित्प्रसिद्धाः
क्रमान्मयोक्ताः सुरतप्रकाराः ।
[3] प्रसिद्धबुद्ध्या बहुशोऽपरत्र
न दर्शिता विस्तरशङ्कयात्र ॥ ३८ ॥

सुरतभेदाः

सात्म्यानुरूपांश्च विधाय पूर्वं
पुमांश्चरेद् बाह्यरतोपचारान् ।
अथ श्लथीभूतवराङ्गदेशां
भजेत कान्तां स्मरकेलिरङ्गे ॥ ३९ ॥

[1] परिवेष्ट्य–अन. [2] परस्परं–अन. [3] प्रसिध्य[illegible]–अन.

दृढापि नारी श्लथतामुपैति
प्रसारणादूरुयुगस्य सद्यः ।
अपि श्लथा संयमितोरुयुग्मा
गच्छेद् दृढत्वं सुरतप्रयोगे ॥ ४० ॥

सुरतभेदाः पञ्च

उत्तानकं तिर्यगथोत्थिताख्यं
स्थितं तथैवानतकं रतज्ञैः ।
पञ्चप्रकारं सुरतं प्रदिष्टं
तस्य प्रभेदान् क्रमशो वदामि ॥ ४१ ॥

(उत्तानबन्धे)—समपादबन्धः

निधाय पादौ रमणांसयोश्चे-
दुत्तानसुप्ता रमते पुरन्ध्री ।
रतिप्रबन्धं समपादसंज्ञं
प्रोचुस्तदा भोगविशेषदक्षाः ॥ ४२ ॥

नागरबन्धः

उत्तानितायाः [1] स्मरमन्दिरे यः
स्थितस्तदूरुद्वयमुद्गृहीत्वा ।
संस्थाप्य बाह्यं कटितो रमेच्चेत्
कान्तस्ततः स्यात्किल नागराख्यम् ॥ ४३ ॥

त्रैविक्रमबन्धः

स्त्रियोऽङ्कमेकं विनिधाय भूमा-
वन्यं स्वमौलौ निजपादयुग्मम् ।
ऊर्ध्वां समाधाय रमेत भर्ता
त्रैविक्रमाख्यं करणं तदा स्यात् ॥ ४४ ॥

[1] स्मरमन्दिरोपस्थितः–अन.

व्योमपादबन्धः

[1](तल्पप्रसुप्ता निजपादयुग्म-
मूर्ध्वं विधत्ते रमणी, कराभ्याम् ।
स्तनौ गृहीत्वाथ भजेत कान्तो
बन्धस्तदा व्योमपदाख्य उक्तः ॥

स्मरचक्रबन्धः

कान्तोरुयुग्मान्तरगौ स्वहस्तौ
निधाय भूमौ रमते यदि स्यात्)
बन्धस्तदोक्तः स्मरचक्रनामा
श्रेष्ठः सदा कामिजनस्य लोके ।

अवदारितबन्धः

[2](नारी स्वपादौ दयितस्य वक्ष-
स्स्थितौ समालिङ्ग्य करद्वयेन ।
किञ्चिन्नतोरू रमते तदासौ
प्रोक्तो मुनीन्द्रैरवदारिताख्यः ॥)

सौम्यबन्धः

उत्तानितोरुद्वयमध्यगामी
दृढं समालिङ्ग्य भजेत यत्र ॥ ४५ ॥

कान्तो विलासप्रिय एष बन्धः
सौम्याख्य उक्तः कविभिः प्रवीणैः ।

जृम्भितबन्धः

[3](ऊरुद्वयं वक्रमुदञ्चितं च
कृत्वाम्बुजाक्षी भजते पतिं चेत् ।
आनन्दकर्ता तरुणीजनानां
बन्धोऽयमुक्तः किल जृम्भिताख्यः ॥)

---

[1] अनङ्गरङ्गपाठः. [2] अनङ्गरङ्गपाठः. [3] अनङ्गरङ्ग...

वेष्टितबन्धः

कान्तोरुयुग्मं परिवर्तनेन
निपीड्य कामाकुलचित्तवृत्तिः ॥ ४६ ॥

रमेत भर्ता यदि वेष्टिताख्यं
तदा हि बन्धं मुनयो वदन्ति ।

वेणुविदारितबन्धः

स्कन्धप्रदेशे विनिधाय जङ्घा-
मेकां स्त्रियोऽन्यामथ संविदार्य ॥ ४७ ॥

अधो विनीय प्रबलं रमेत
भर्ता तदा वेणुविदारितं तत् ।

उद्भुग्नकबन्धः

[1]विलासिनीसंहतमूरुयुग्मं
कृत्वोर्ध्वमालिङ्ग्य भजेत भर्ता ॥ ४८ ॥

स्फुटनबन्धः

उद्भुग्नकं स्यात्, प्रमदाङ्घ्रियुग्मे
कान्तोरसिस्थे स्फुटनं प्रदिष्टम् ।

(तिर्यग्बन्धाः)—वीणिकाबन्धः

कान्ताङ्घ्रिमेकं हृदये स्वकीये
निधाय भर्ता शयने द्वितीयम् ॥ ४९ ॥

कुर्याद्रतिं चेदिति वीणिकाख्यः
प्रौढाङ्गनायां परिकल्पनीयः ।

सम्पुटबन्धः

[2](पार्श्वप्रसुप्तप्रमदोपरिस्थः
कान्तः समालिङ्ग्य रतिं करोति ।

---

[1] यदा स्त्रियः-अन. [2] अनङ्गरङ्गपाठः.

यत्र प्रदिष्टो मुनिभिः पुराणै-
बन्धस्तदा सम्पुटनामधेयः ॥)

कर्कटबन्धः

यद्यङ्गनाकुञ्चितपादयुग्मं
स्वनाभिदेशे परिकल्प्य भर्ता ॥ ५० ॥

रतिं प्रकुर्यादिति कर्कटाख्यं
तदा कवीन्द्रैः करणं प्रदिष्टम् ।

(उपविष्टबन्धाः)—पद्मासनम्

[1] प्रेङ्खा च पादभ्रमणैरिह स्या-
द्विपर्ययाज्जङ्घयुगस्य नार्याः ॥ ५१ ॥

अर्धपद्मासनम्

पद्मासनं स्यात्, अथ चैकजङ्घा-
विपर्ययेऽर्धोपपदं प्रदिष्टम् ।

उच्छुरिका (बन्धुरिता)

स्वजानुयुग्मान्तरनिर्गतौ चेद्
भुजौ स्वकण्ठे विनयेन्मृगाक्षी ॥ ५२ ॥

कान्तोऽपि कृत्वेति विधिं प्रगच्छे-
द्बन्धो [2] बुधैरुच्छुरिकाख्य उक्तः ।

युग्मपादः

[3] स्थितां स्त्रियं कुञ्चितपादयुग्मां
तथैव भर्ता कृततिर्यगङ्गः ॥ ५३ ॥

भजेत चेत्कामकलाविदग्धो
बन्धं तदा युग्मपदं वदन्ति ।

---

[1] प्रेङ्खाविलासं प्रसभं वहन्त्याः—अन.   [2] बुधैर्बन्धुरिताख्य—अन.

ङ्खिखिताः केचन बन्धाः अनङ्गरङ्गे द्रष्टव्याः.

(उत्थितबन्धाः)—जानुकूर्परबन्धः

संवेष्ट्य कान्तो निजकूर्परेण
जान्वङ्गनाया अवलम्ब्य कक्षाम् ॥ ५४ ॥

रतिं प्रकुर्यादिति कूर्पराख्यो
बन्धः प्रदिष्टः स च जानुपूर्वः ।

हरिविक्रमः

[1] उक्तप्रकारे करणे यदैकः
पादो भवेदूर्ध्वरतेऽङ्गनायाः ॥ ५५ ॥

तदा प्रदिष्टो हरिविक्रमाख्यो
बन्धः प्रियोऽयं तरुणीजनानाम् ।

(व्यानतबन्धाः)—इभबन्धः

अधोमुखीं मस्तकदोःकुचास्यै-
र्भुवं गतां क्रामति यत्र नारीम् ॥ ५६ ॥

करीव भर्ता रतिलोलचित्त-
स्तदेभसञ्ज्ञं करणं प्रदिष्टम् ।

धेनसूकरकगार्दभादिका-
न्यप्रयोजनतयात्र भूरिशः ॥ ५७ ॥

अप्रसिद्धकरणानि नो मया
दर्शितान्यतिविनिन्दितानि च ।

पुरुषायितम्

अनेकरूपैः सुरतप्रभेदै-
र्जातश्रमं वीक्ष्य पतिं पुरन्ध्री ॥ ५८ ॥

कन्दर्पवेगाकुलिता नितान्तं
कुर्वीत तुष्ट्यै पुरुषायितं तत् ।

---

[1] उक्तप्रकारैः—अन.

विपरीतबन्धः

उत्तानसुप्तं दयितं भुजाभ्या-
मालिङ्ग्य लिङ्गं विनिवेश्य योनौ ॥ ५९ ॥
भजेन्नितम्बं परिचालयन्ती
नारी तदा स्याद्विपरीतबन्धः ।

भ्रामरबन्धः

सुप्तस्य पुंसो जघनोपरि स्थिता
सम्भ्रामयंत्यङ्घ्रियुगं विकुञ्चितम् ॥ ६० ॥
चक्राकृतिः स्त्रीनरवद्विचेष्टते
तद्भ्रामराख्यं करणं समीरितम् ।
विपरीतरते सलीलकृता
दरहासातिमनोरमानना ॥ ६१ ॥
कितवाद्य वशं गतोऽसि मे
स्मरयुद्धे विजितोऽसि चाप्यलम् ।
इति मञ्जु रटन्त्यथाकुला
सकचाकर्षणचुम्बिताधरा ॥ ६२ ॥
श्रममीलितचारुलोचना
द्रवतां याति तदा विलासिनी ।
श्लथदेहलतां समूर्छनां
दरसंमीलितलोचनोत्पलाम् ॥ ६३ ॥
समवेक्ष्य नितान्तनिस्सहा-
मवगच्छेदबलां द्रुतामिति ।

विपरीतरते वर्ज्याः

करिणीं हरिणीं च गर्भिणीं
नवसूतामपि पुष्पिणीं कृशाम् ॥ ६४ ॥
ज्वरितां च कुमारिकां रते
विपरीते परिवर्जयेत्सुधीः ।

ताडनसीत्कृतयोर्मदनयुद्धाङ्गत्वम्

मोहनं मदनयुद्धमूचिरे
तस्य ताडनमिहाङ्गमिष्यते ॥ ६५ ॥
आर्तिरूपमपि तत्र सीत्कृतं
तच्च नैकविधमुच्यते बुधैः ।

समतलादिताडनानि पृष्ठादिस्थानानि च

ताडनं समतलापहस्ततो
मुष्टिना प्रसृतिकेन चोदितम् ॥ ६६ ॥
पृष्ठपार्श्वजघनस्तनान्तरे
मूर्ध्नि चेति मदनस्य भूमयः ।

सीत्कारभेदाः

हुङ्कृतं [1] स्तनितसीत्कृतोत्कृतं
फूत्कृतं श्वसितरोदनादिकम् ॥ ६७ ॥
मुञ्च पीडय गृहाण जीवय
त्राहि हा धिगिति सीत्कृतं विदुः ।
तच्च लावककपोतकोकिला-
हंसकेकिसदृशै रुतैः क्रमात् ॥ ६८ ॥
मिश्रितं प्रहरणे प्रयुज्यते
चान्यथा विरुतमिष्यते बुधैः ।
ऊर्ध्वमुन्नमितकण्ठनासिकं
हुङ्कृतं स्तनितमभ्रघोषवत् ॥ ६९ ॥
वंशविस्फुटनवच्च सीत्कृतं
फूत्कृतं बदरपातवज्जले ।

चतुर्विधताडनलक्षणानि

[2] रोदितं ध्वनिकरं कराहितं
हृत्प्रयोज्यमपहस्तकं विदुः ॥ ७० ॥

[1] स्वनित—ग. [2] रोदनध्वनिकरीं कराहतिं—र. र.

मुष्टिरत्र विदितस्तु पृष्ठतो
मूर्धनि प्रसृतिकः फणाकृतिः ।
हस्तनालहननं तु जाघने
पार्श्वयोः समतलं प्रयुज्यते ॥ ७१ ॥

स्वस्त्रीवशीकरणानि

रूपेण वा धनैर्वस्त्रैः चेष्टाभिर्भूषणैरपि ।
मन्त्रैरौषधजालैश्च वशीकार्याः स्त्रियो नरैः ॥ ७२ ॥

परस्त्रीवशीकरणानि

वश्यं भुक्तिश्च ताम्बूलं फूत्कारं तिलकं तथा ।
स्तम्भनं मोहनं मायामञ्जनं द्रावकं तथा ॥ ७३ ॥

भ्रमणं चोषणं लेपः स्पर्शनं मार्जनं तथा ।
पञ्चैतानि परस्त्रीणां दशपूर्वाणि कारयेत् ॥ ७४ ॥

वश्या भवन्ति मर्त्यानां वृषस्यन्त्यः परस्त्रियः ।

वशीकरणे तिलकादिकम्

दूर्वाश्च शतपर्वण्यः समूलदलगुच्छकाः ॥ ७५ ॥

आनीय ता गृहस्तम्भे च्छायाशुष्काः प्रकल्पयेत् ।
गवां च कृष्णवर्णानां घृतेनाक्ताथ वर्तिकाम् ॥ ७६ ॥

प्रज्वाल्य दीपभागेन दाहयेच्छतपर्वकाम् ।
तद्भस्म मधुनालोड्य निक्षिपेच्छृङ्गपात्रके ॥ ७७ ॥

तर्जन्या तिलकं [1]धृत्वा दर्शयेच्चैव योषिताम् ।
तद्दर्शनप्रभावेन भवेद्वश्या पराङ्गना ॥ ७८ ॥

शष्कुल्यपूपचणका माषमुद्गतिला अपि ।
आत्मनिष्यन्दतोयेन क्षालयेद्धर्षयेत्ततः ॥ ७९ ॥

[1] कृत्वा–मु. पा.

शष्कुल्यादीनि कुर्वीत आज्येनाजभवेन च ।
भक्षणार्थं ततो दद्याद्वश्याः स्युस्तेन योषितः ॥ ८० ॥

खात्वाऽर्कवारे मध्याह्ने चित्रमूलं समूलकम् ।
सपुष्पं कोशसंयुक्तं नावलोक्य गृहं नयेत् ॥ ८१ ॥

छायाशुष्कं ततः कृत्वा [1]सम्पातेनैव सर्पिषा ।
गृहीत्वा चैव तद्भस्म निक्षिपेच्छृङ्गमध्यतः ॥ ८२ ॥

देवनक्षत्रसंयुक्ते दिने चणकमानतः ।
प्रणवेन त्रिरामन्त्र्य मुखफूत्कारवायुना ॥ ८३ ॥

तद्भस्मस्पर्शमात्रेण स्त्रियो यास्यन्ति वश्यताम् ।
पुंसोऽप्यश्वत्थवृक्षस्य फलान्यष्टशतं पुनः ॥ ८४ ॥

आनीय च गृहे सम्यक्पेषयेदात्मवारिणा ।
यावद्भवति तत्पिष्टं तावन्नग्नत्वमाचरेत् ॥ ८५ ॥

निक्षिपेदायसे पात्रे श्रीगन्धेनैव मर्दयेत् ।
परस्त्रीसङ्गमे काले लेपयेदात्मदेहकम् ॥ ८६ ॥

उपगुह्य ततो नारीं कुर्याद्रतिमिहादरात् ।
षण्मुहूर्तं भवेन्नारी स्तम्भवत्तेन सङ्गता ॥ ८७ ॥

ततः परमसौ नारी वश्या भवति सर्वदा ।

वश्ये मन्त्रप्रयोगः

मन्त्रं च मोहनं नाम जपेत्कामी प्रयत्नतः ॥ ८८ ॥

तां पश्यन् मनसा ध्यात्वा न्यासध्यानपुरस्सरम् ।
वह्निबीजं नमश्शब्दं वह्निबीजं सदीर्घकम् ॥ ८९ ॥

वह्निना मूलमन्त्रेण जपेदष्टशतं बुधः ।
जायते मोहिता नारी कपोतेव पतिं यथा ॥ ९० ॥

[1] संहितेनैव–मु. पा.

वश्ये चूर्णप्रयोगः

कुम्भिकामूलमादाय स्वात्मतोयेन पेषयेत् ।
तावत्काले ऋतौ नार्या अभ्यङ्गे च विलेपयेत् ॥ ९१ ॥

देहे सम्मर्दनं कुर्यात्तदारभ्य पराङ्गना ।
मायया वशमायाता सर्वदा रतिमिच्छति ॥ ९२ ॥

वटशृङ्गं समादाय पेषयेदात्मवारिणा ।
नूतनेन शरावेण धारयेच्चूर्णमुत्तमम् ॥ ९३ ॥

वस्त्रेण चूर्णमात्रस्य दाहयेदर्कवह्निना ।
तच्चूर्णं सर्वमादाय नवनीतेन मर्दयेत् ॥ ९४ ॥

मर्दितं कज्जलं दद्यात्परनार्यै रताप्तये ।
नेत्रयोर्धारणेनैव भवेत्तद्वशगा सती ॥ ९५ ॥

पर्पटकफलं धृत्वा हिंगुदीफलसंयुतम् ।
पेषयेत्कन्यकामूत्रे वटकं [1]कारयेत्ततः ॥ ९६ ॥

वटके क्षीरपानेन गुह्यस्थानमुपागते ।
शुक्लं स्रवत्यहोरात्रं तत्पुंसो दर्शनादितः ॥ ९७ ॥

कर्मणा मनसा वाचा तं स्मरेत्सा स्रवद्भगा ।
अश्मातं बृहतीमूलं जम्बीररसपेषितम् ॥ ९८ ॥

कृत्वा शलाद्रुवद्धीमान् छायाशुष्कं च कारयेत् ।
बध्वा तत्पट्टसूत्रेण दर्शयित्वा पराङ्गनाम् ॥ ९९ ॥

बध्नीयाद्बाहुमूले च रमयेत्परयोषितम् ।
तदारभ्य विटं नारी न त्यजेद्यत्र कुत्रचित् ॥ १०० ॥

केतकीमूलमादाय खण्डयेत्कणशः क्षणात् ।
तत्सर्वं सुशृतं कृत्वा ह्यात्मतोयेन मर्दयेत् ॥ १०१ ॥

[2]मिथस्तच्चूर्णमादाय परनारीस्तनान्तरे ।
मर्दयेन्निद्रितां काले वायुना तद्विशोषयेत् ॥ १०२ ॥

तदौषधप्रभावेन सा नारी वशमाप्नुयात् ।

[1] धारयेत्–मु. पा. [2] अथ तच्चूर्णं–मु. पा.

स्तनपृथूकरणलेपः

वाजिगन्धावचा[1]कुष्ठटङ्कणैश्च लवङ्गकैः ॥ १०३ ॥

नवनीताम्बुसम्मिश्रैर्लेपं कुर्यात्कुचौ पृथू ।
कोलमज्जा हयारिश्च भुजङ्गस्य वसाः समाः ॥ १०४ ॥

एतेषां मर्दनात् स्त्रीणां कुचाः संयान्ति पीनताम् ।
श्रीपर्णिरससंसिद्धं तिलतैलं विलेपनात् ॥ १०५ ॥

पतितावपि [2]जायेतां पीनोत्तुङ्गौ कुचौ स्त्रियाः ।
दाडिमीकल्कसंसिद्धं कटुतैलं विमर्दनात् ॥ १०६ ॥

स्तनौ चारुतरौ पीनौ नित्यं कुर्यान्मृगीदृशः ।
तैलं तिलोद्भवं गव्यं घृतं चार्कपयः समम् ॥)
[illegible] [3]श्यामलता व्योषा लज्जालुश्च निशाद्वयम् ।
एतेषां कल्कसहितं पचेन्मृद्वग्निना सुधीः ॥ १०७ ॥

ततः क्षामकुचाः स्त्रीणां शीघ्रं यान्ति विशालताम् ।
[illegible]लातण्डुलतोयेन तैलमेतत्पिबेद्यदि ॥ १०८ ॥

पीनोत्तुङ्गौ कुचौ तस्या न पतेतां कदाचन ।

गुह्यसुगन्धीकरणम्

[illegible]श्रौ सार्षपं तैलं जातीपुष्पैः प्रसाधयेत् ॥ १०९ ॥

नारीगुह्यं तदभ्यङ्गात्सुगन्धि सुरते भवेत् ।

गुह्यसंकोचकविधिः

[illegible]दानवप्रसूतानां श्लथं गुह्यं न रोचते ॥ ११० ॥

[illegible] कामिनां प्रीत्यै विधिं संकोचकं ब्रुवे ।
[illegible]लं कमलं पिष्ट्वा पयसा कारयेद्गुटीम् ॥ १११ ॥

[illegible] निधाय क्षणाद्योनौ वृद्धाऽपि स्यात्कुमारिका ।
[illegible]दारुनिशायुग्मसरसीरुहकेसरैः ॥ ११२ ॥

[1] [illegible]धारिलवङ्गकम्–अन. [2] संस्कुर्याव–अन. [3] चामलकं–ग.
[illegible]–अन. [5] शालितण्डुल–मुः पा.

संलिप्तं मदनच्छत्रं संकोचं परमं व्रजेत् ।
त्रिफलाधातकीपुष्पजम्बूत्वक्सारकैः समैः ॥ ११३ ॥

सक्षौद्रैर्लिप्तगुह्या च कन्येव जरती भवेत् ।
मधूककाष्ठसारेण श्लक्ष्णेन मधुना सह ॥ ११४ ॥

वराङ्गं पूरितं यत्नादत्यन्तं दृढतां व्रजेत् ।

मदनाम्भस्स्तम्भनम्

पतनान्मदनाम्भसः पुरा
परितोषो न भवेद्विलासिनीनाम् ।
सुरतोत्सवसिद्धिहेतवे
तदयं स्तम्भविधिर्निरूप्यते ॥ ११५ ॥

लज्जामूलं च गोक्षीरैर्वज्रीक्षीरेण वा पुनः ।
पिष्ट्वा स्वपादौ संलिप्य [1]चिराद्बीजं विमुञ्चति ॥ ११६ ॥

सितकोकिलनाम्नश्च बीजं पुष्योद्धृतं कटौ ।
बद्धं लोहितसूत्रेण बीजस्तम्भं करोत्यलम् ॥ ११७ ॥

बीजं सितपिकाख्यस्य वटक्षीरेण पेषितम् ।
[2]करञ्जसहितं बीजस्तम्भनं वदने धृतम् ॥ ११८ ॥

वाजीकरणम्

शक्तेरभावे स्तम्भादि सर्वमेवाप्रयोजकम् ।
अतः शरीरपुष्ट्यर्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ११९ ॥

चूर्णं विदार्याः स्वरसैर्भावितं भानुशोषितम् ।
मध्वाज्यमिश्रितं [3]भुक्त्वा भजते वनिता दश ॥ १२० ॥

स्वरसैर्भावितं धात्रीचूर्णमाज्यसितान्वितम् ।
क्षौद्रेण विलिहन् रात्रौ वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १२१ ॥

[1] चिराद्वीर्यं न मुञ्चति–अन. [2] करजवीजमध्यस्थं [illegible]
[3] लीढ्वा–अन.

मधुकं मधुना घृतेन च
प्रलिहन् क्षीरमनुप्रयोजयन् ।
लभते स न चात्मनः क्षयं
प्रमदानां प्रियतां च गच्छति ॥ १२२ ॥

स्त्रियो द्रवीकरणसाधनम्

अथ लोकहितार्थाय दम्पत्योः सुखसिद्धये ।
नवौषधविधानेन द्रवमुक्तिरुदीर्यते ॥ १२३ ॥

मधुना सहितं घोषाचूर्णं यस्या वराङ्गके ।
[1]क्षिपेत कामी सा पुंसः प्रागेव द्रवतां व्रजेत् ॥ १२४ ॥

चिञ्चाफलं ससिन्दूरं माक्षिकेण समन्वितम् ।
क्षिप्तं गुह्ये रते योषां प्रागेव द्रवतां नयेत् ॥ १२५ ॥

कर्पूरं टङ्कणं शम्भुबीजं चेति त्रिभिः समैः ।
सक्षौद्रै[2]र्लिङ्गलेपाच्च नरः संद्रावयेत्प्रियाम् ॥ १२६ ॥

जीर्णो [3]गुडस्तिन्त्रिणिकाफलं च
घोषारजः क्षौद्रयुतं समांशम् ।
एभिर्ध्वजं यः परिलिप्य शेते
कुर्यात्स रेतश्च्युतिमङ्गनायाः ॥ १२७ ॥

वेङ्कटभूपालचरितम्

कामशास्त्रोदिता एवं पदार्थाः परिकीर्तिताः ।
अथ वेङ्कटभूपालचरित्रं परमारभे ॥ १२८ ॥

एवं वेङ्कटभूपालः कामशास्त्रोक्तवर्त्मना ।
भार्यया सार्धमुद्यानसौख्यं समधिकं भजन् ॥ १२९ ॥

राज्यं सुविलसन्नीतिप्राज्यं रक्षन्नवर्तत ।

[1] निक्षिप्यते नताङ्गे सा पुंसः प्राग्द्रवतां व्रजेत्–अन. [2] लिप्तलिङ्गश्च–अन.
[3] [illegible]त्रिणिका–अन.

भद्रप्पनायकजननम्

तस्मादजायत सुतो नाम्ना भद्रप्पनायकः ॥ १३० ॥

उद्गूढदीधितिः क्षीरवाराशेरिव कौस्तुभः ।
तस्य बाल्ये वीरभद्रप्रसादप्राप्तसम्भवः ॥ १३१ ॥

वीरभद्रजननम्

तन्नामा तनुजो जज्ञे श्रिया तत्समतां गतः ।
तं वीरभद्रनामानं पिता भद्रप्पनायकः ॥ १३२ ॥

स्वतनूजं वेङ्कटप्पनायकस्य वशं व्यधात् ।
ततो विषयवैराग्यवशाद्भद्रप्पनायकः ॥ १३३ ॥

जानन्ननेहसाऽल्पेन परमाश्रममाश्रयत् ।
अनन्तरं वेङ्कटप्पनायकः पुत्रसूनुना ॥ १३४ ॥

वीरभद्राभिधानेन साकं सुखमवर्तत ।
ततः कतिपयानेवमतिनीय स वासरान् ॥ १३५ ॥

होळेहोन्नूरुस्थिते वेङ्कटप्पनायके हनुमनायकेन युद्धार्थमागमानम्

होळेहोन्नूरु नामाङ्के प्राकारेऽस्मिन्निषेदुषि ।
सहायमधिकं लब्ध्वा म्लेच्छानां विपुलं बलम् ॥ १३६ ॥

आगत्य चावृणो[1]त्सप्तसालं हनुमनामकः ।
तदैकाकी वेङ्कटप्पनायको हयमुत्तमम् ॥ १३७ ॥

आरुह्य निर्गतः सालाद्बहिर्देशमवाप्य च ।
सङ्गृह्य कियतीं सेनां पुनर्गत्वा च साहसी ॥ १३८ ॥

तं हत्वा पूरयामास वरणाक्रमणं ततः ।

मञ्चलखानं पलाययित्वा हानगल्लुस्थले जयस्तम्भस्थापनम्

[2]तत्सहायागतं म्लेच्छं नाम्ना मञ्चलखानकम् ॥ १३९ ॥

[1]दूप्तः सालं–मु. पा. [2]तत्साहाय्यगतः–मु. पा.

योधयित्वा चिरं तस्यापसर्पणमकारयत् ।
हानगल्लुस्थले कीर्त्यै जयस्तम्भं चखान च ॥ १४० ॥

हनुमय्यज्येष्ठसुतस्य शरणागतिः

हनुमस्य सुतो ज्येष्ठः सन्धित्सुरसुना सह ।
लक्कुवल्लि गाजनूरु शिमोग्गे नामभिः श्रुतान् ॥ १४१ ॥

प्राकारा[1]नुपदं कृत्वा शरणं तं समाश्रयत् ।
शरणागतमत्यर्थं मानयित्वा सहामुना ॥ १४२ ॥

पारे तु तुङ्गभद्रायाः परस्मिन् शिबिरेऽवसत् ।

पराजितस्य हनुमय्यकनिष्ठसुतस्य बाणावरप्रवेशः

तस्यानुजोऽग्रजं दृष्ट्वा तं वैरिशरणागतम् ॥ १४३ ॥

अभ्याययौ योधयितुं बलेन महता सह ।
ततश्चायं नृपो जित्वा दूरमद्रावयच्च तम् ॥ १४४ ॥

विद्रुतः प्राविशत्पश्चाद्बाणावरपुरान्तरम् ।
ततोऽयं स्वपुरं प्राप्य राजा सुखमवर्तत ॥ १४५ ॥

दानिवासादिस्थलस्थितक्षुद्ररिपूणां जयः

ततः परं दानिवासकुम्भसेप्रमुखस्थले ।
स्थितान् क्षुद्ररिपून् सर्वानुन्मूल्य तदनन्तरम् ॥ १४६ ॥

हेब्बे चागरमुख्येषु तेषां स्थानेषु सर्वतः ।
कारयामास दुर्गाणि दुष्प्रधर्षाणि विद्विषाम् ॥ १४७ ॥

सन्मण्डलिकसामन्तराजनामाङ्कितान् रिपून् ।
गलिताहंकृतीन् कृत्वा तेषां स्थानेषु भूयसा ॥ १४८ ॥

चतुर्विधानि मार्गाणि दुष्प्रधर्षाण्यकल्पयत् ।
[2]ततस्तालवराज्यस्य शासित्रीं बहुविक्रमाम् ॥ १४९ ॥

[1]नुपर्वा–मु. पा. [2]ततस्तौलव–मु. पा.

उपद्रुतप्रजां स्वैरं भैरादेवीं पराभवन् ।
बन्दीचकार तां तस्या राज्यमप्याक्रमत्समम् ॥ १५० ॥

ततः परं कतिपयदिनेभ्यः स महीपतिः ।
भट्टं वेणुपुरस्थं शङ्करनारायणाभिधम् ॥ १५१ ॥

सीमान्तस्थायिनां स्वैरमुपद्रवविधायिनम् ।
तं ब्राह्मणतया निन्ये भङ्गं वधविनाकृतम् ॥ १५२ ॥

विप्राणामुचितो दण्डो यत्पुनर्मानखण्डनम् ।
इति नीतिमुपाश्रित्य गर्वनिर्वापणं व्यधात् ॥ १५३ ॥

यथाभिलषितैर्भोग्यभोज्यैस्तं प्रत्यपालयत् ।
जातु कौरवदुर्गाख्ये दुर्गे दुष्टैरधिष्ठिते ॥ १५४ ॥

तान्निगृह्याथ तद्दुर्गं बलिष्ठं विरचय्य च ।
ततो [1]भुवनदुर्गाख्यां दुर्गस्यास्य प्रदाय च ॥ १५५ ॥

तस्योपरिष्टाच्छिखरेश्वरविश्वेश्वराभिधौ ।
लक्ष्मीनारायणं चैव मैलारमपि संज्ञया ॥ १५६ ॥

दुर्गाद्बहिर्विरूपाक्षविठ्ठलौ नरसिंहकम् ।
वृषेन्द्रं वीरभद्रं च गुरुनाथं च कालिकाम् ॥ १५७ ॥

संस्थाप्य कारयामास भवनानि समन्ततः ।

शृङ्गेरिमठस्थापनम्

तत्र शृङ्गपुराधीशस्वामिनां मठमातनोत् ॥ १५८ ॥

अग्रहारं च तत्रैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।
भूरुद्रास्पदमत्यर्थं महान्तं मठमातनोत् ॥ १५९ ॥

तेषामनितरापेक्षां भुवं भूयो वितीर्णवान् ।
अनन्तरं चोच्चसार्वभौमसंस्थानतां गते ॥ १६० ॥

[1] वनभु–मु. पा.

अनन्तशिव[1]पुर्याख्ये स्थले चानन्दनामकम् ।
पुरं निर्माप्य तस्यान्तः प्राकारं निरमापयत् ॥ १६१ ॥

तस्यान्तस्ताण्डवेशाख्यमालयेऽस्थापयच्छिवम् ।
तथैव रङ्गनाथाख्य देवस्याप्यालयं नवम् ॥ १६२ ॥

निर्माप्य तस्य पूजार्थं क्षेत्रं भूरि विसृष्टवान् ।
तत्र निःश्रेयसार्थं च भूरुद्राणां महात्मनाम् ॥ १६३ ॥

सन्मठं चम्पकसरोनामकं पर्यकल्पयत् ।
इकेरी नाम्नि देशे च स सदाशिवसागरम् ॥ १६४ ॥

निर्माप्य नगरं तत्र राजगेहं विधाय च ।
मनोहरं जलक्रीडाप्रासादं चाप्यकारयत् ॥ १६५ ॥

वरदातटनीतीरे विश्वनाथपुराह्वयम् ।
अग्रहारं च विद्वद्भ्यः कारयामास सादरम् ॥ १६६ ॥

वाजपेयादिकान् भूरि कारयन्नपि च क्रतून् ।
स्वमातृनाम्ना वीराम्बापुरमित्यतिविस्तृतम् ॥ १६७ ॥

वधूनाम्नाप्यभिनववीराम्बापुरनामकम् ।
अग्रहारद्वयं कृत्वा विद्वद्भ्यो व्यतरद्वरम् ॥ १६८ ॥

आदिशक्तेर्महेशस्य मूकाम्बाया विशेषतः ।
सुब्रह्मण्यस्य तद्वच्छङ्करनारायणेशितुः ॥ १६९ ॥

देवानामेतदादीनामुपचारक्रिया अपि ।
वर्धयामास तादर्थ्यात्क्षेत्राणि व्यतरत्तथा ॥ १७० ॥

कृतीश्च कारयामास विद्वत्कृतचमत्कृतीः ।
काव्ये च नाटके धर्मशास्त्रादौ च महत्तराः ॥ १७१ ॥

[1] पूर्वाख्ये–मु. पा.

उपद्रुतप्रजां स्वैरं भैरादेवीं पराभवन् ।
बन्दीचकार तां तस्या राज्यमप्याक्रमत्समम् ॥ १५० ॥

ततः परं कतिपयदिनेभ्यः स महीपतिः ।
भट्टं वेणुपुरस्थं शङ्करनारायणाभिधम् ॥ १५१ ॥

सीमान्तस्थायिनां स्वैरमुपद्रवविधायिनम् ।
तं ब्राह्मणतया निन्ये भङ्गं वधविनाकृतम् ॥ १५२ ॥

विप्राणामुचितो दण्डो यत्पुनर्मानखण्डनम् ।
इति नीतिमुपाश्रित्य गर्वनिर्वापणं व्यधात् ॥ १५३ ॥

यथाभिलषितैर्भोग्यभोज्यैस्तं प्रत्यपालयत् ।
जातु कौरवदुर्गाख्ये दुर्गे दुष्टैरधिष्ठिते ॥ १५४ ॥

तान्निगृह्याथ तद्दुर्गं बलिष्ठं विरचय्य च ।
ततो [1]भुवनदुर्गाख्यां दुर्गस्यास्य प्रदाय च ॥ १५५ ॥

तस्योपरिष्टाच्छिखरेश्वरविश्वेश्वराभिधौ ।
लक्ष्मीनारायणं चैव मैलारमपि संज्ञया ॥ १५६ ॥

दुर्गाद्बहिर्विरूपाक्षविट्ठलौ नरसिंहकम् ।
वृषेन्द्रं वीरभद्रं च गुरुनाथं च कालिकाम् ॥ १५७ ॥

संस्थाप्य कारयामास भवनानि समन्ततः ।

शृङ्गेरिमठस्थापनम्

तत्र शृङ्गपुराधीशस्वामिनां मठमातनोत् ॥ १५८ ॥

अग्रहारं च तत्रैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।
भूरुद्रास्पदमत्यर्थं महान्तं मठमातनोत् ॥ १५९ ॥

तेषामनितरापेक्षां भुवं भूयो वितीर्णवान् ।
अनन्तरं चोच्चसार्वभौमसंस्थानतां गते ॥ १६० ॥

[1] वनमु-मु. पा.

अनन्तशिव[1]पुर्याख्ये स्थले चानन्दनामकम् ।
पुरं निर्माप्य तस्यान्तः प्राकारं निरमापयत् ॥ १६१ ॥

तस्यान्तस्ताण्डवेशाख्यमालयेऽस्थापयच्छिवम् ।
तथैव रङ्गनाथाख्य देवस्याप्यालयं नवम् ॥ १६२ ॥

निर्माप्य तस्य पूजार्थं क्षेत्रं भूरि विसृष्टवान् ।
तत्र निःश्रेयसार्थं च भूरुद्राणां महात्मनाम् ॥ १६३ ॥

सन्मठं चम्पकसरोनामकं पर्यकल्पयत् ।
इक्केरी नाम्नि देशे च स सदाशिवसागरम् ॥ १६४ ॥

निर्माप्य नगरं तत्र राजगेहं विधाय च ।
मनोहरं जलक्रीडाप्रासादं चाप्यकारयत् ॥ १६५ ॥

वरदातटनीतीरे विश्वनाथपुराह्वयम् ।
अग्रहारं च विद्वद्भ्यः कारयामास सादरम् ॥ १६६ ॥

वाजपेयादिकान् भूरि कारयन्नपि च क्रतून् ।
स्वमातृनाम्ना वीराम्बापुरमित्यतिविस्तृतम् ॥ १६७ ॥

वधूनाम्नाप्यभिनववीराम्बापुरनामकम् ।
अग्रहारद्वयं कृत्वा विद्वद्भ्यो व्यतरद्वरम् ॥ १६८ ॥

आदिशक्तेर्महेशस्य मूकाम्बाया विशेषतः ।
सुब्रह्मण्यस्य तद्वच्छङ्करनारायणेशितुः ॥ १६९ ॥

देवानामेतदादीनामुपचारक्रिया अपि ।
वर्धयामास तादर्थ्यात्क्षेत्राणि व्यतरत्तथा ॥ १७० ॥

कृतीश्च कारयामास विद्वत्कृतचमत्कृतीः ।
काव्ये च नाटके धर्मशास्त्रादौ च महत्तराः ॥ १७१ ॥

[1] पूर्वाख्ये-मु. पा.

एवं तटाकमुख्यं च प्राप्य सन्तानसप्तकम् ।
अष्टैश्वर्ययुतो रक्षन् सप्ताङ्गं राज्यमोजसा ॥ १७२ ॥

धर्मार्थकीर्तिलक्ष्मीभिरिवासौ वयसापि च ।

वीरभद्रप्पनायकस्याभिषेकः

वृद्धत्वं प्राप्तवान् पौत्रं वीरभद्रप्पनायकम् ॥ १७३ ॥

अयोजयद्राज्यलक्ष्म्या जरयाश्लिष्टविग्रहः ।
तस्मै राज्योपभोगांश्च सप्रपञ्चमुपादिशत् ॥ १७४ ॥

पितृव्यचिक्कसङ्कण्णनायकस्य तु पौत्रयोः ।
शिवप्पवेङ्कटप्पाख्याजुषोर्नायकयोर्द्वयोः ॥ १७५ ॥

शिवप्पनायका यात्र सर्वनिर्वहणोद्यमम् ।
उपादिशद्वीरभद्रनायको राज्यशासनम् ॥ १७६ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले बाह्यरतकरणभेदयौवनस्थिरीकरणादिवेङ्कटप्पनायक-
चारित्रवर्णनं नाम त्रयोदशस्तरङ्गः

प्रथमसंपुटानुबन्धः

अकारादिक्रमेण विशेषपदानामनुक्रमणिका

अ

घ

WD 1408—GBPM—2,000—3-4-63.